

Onvoorspelbaar en ondoortastend

Toen het jaar 1974 ten einde liep, waren we ervan overtuigd dat het bruto nationaal produkt in 1975 reëel met 3,5% zou groeien; een percentage dat niet veel lager lag dan in de voorgaande jaren. Het kwam echter anders uit. Het jaar was nog maar vier maanden oud, toen er een groeipercentage van 1 werd verwacht. Maar ook dit getal bleek onjuist, want in september was het ingezakt tot - 2,5. Op 31 december zullen we nog niet weten hoe groot onze economische groei gedurende het afgelopen jaar was. Voorlopig houden we het maar op 2,5%. In één jaar tijd blijkt de prognose van de groei er dus 6 procentpunten naast te zitten; een afschuwelijk feit dat de economische voorspellers zich best mogen aantrekken. Hoe zal het volgend jaar verlopen? De start is net zoals een jaar geleden: we verwachten een groei van het bruto nationaal produkt met reëel 3,5%. Volgens de nieuwste OECD-gegevens wordt dit cijfer echter niet gehaald. Laten we niettemin hopen dat onze modellenbouwers er thans niet zover naast zitten als vorig jaar.

Dit is het enige dat we serieus kunnen opmerken over de voorspelling van de Nederlandse economie in 1976. Opgemerkt dient overigens te worden dat het natuurlijk niet alleen gaat om de groei van het bruto nationaal produkt. Ik had net zo goed een ander macro-economisch kerngegeven kunnen nemen, bijv. de werkloosheid; het resultaat zou niet anders zijn geweest. Het lijkt erop dat de economische modellen op drijfzand zijn gebouwd en nauwelijks betere resultaten geven dan de intuïtie van een ervaren econoom. Over die intuïtie kunnen we trouwens ook niet juichen. Het gehele afgelopen jaar verschenen er uitlatingen van ervaren economen waaruit moest blijken dat de recessie vrij spoedig verleden tijd zou zijn. Ook onze ministers lieten zich zodanig uit; onlangs nog minister Duisenberg. Men baseerde zich dan op ontwikkelingen in het buitenland, vnl. in West-Duitsland en de Verenigde Staten. Maar ook deze ontwikkelingen waren nooit zeker en meestal gebaseerd op verbale uitlatingen van een bekend buitenlands econoom of op een met cijfertjes gelardeerd verbaal rapport.

De jongste tekenen van herstel zijn afkomstig van de OECD. In de vorige week verschenen *OECD Economic Outlook* wordt uiteengezet dat er vooral in de Verenigde Staten en Japan halverwege 1975 een economisch herstel optrad en dat Europa nu ook tekenen van herstel vertoont. We moeten echter niet te optimistisch zijn, want de voorspellingen zijn met veel onzekerheden omringd. Bovendien meldde *The Economist* op 13 december jl. reeds dat het herstel in de Verenigde Staten niet zo krachtig zal doorzetten als aanvankelijk werd verwacht. Zo steeg volgens de OECD het bruto nationaal produkt daar in het laatste half jaar reëel met 8%, terwijl voor het eerste en tweede kwartaal van 1976 geringere percentages van resp. 5 en 4,5 worden voorspeld. Hoe zal het volgens de OECD in Nederland vergaan? De groei van de produktie voor volgend jaar valt tegen: 1,75% (dus geen 3,5%, zoals we zo graag willen). Nemen we echter

ook andere factoren in beschouwing (werkloosheid, inflatie, loonkosten) dan mag Nederland in vergelijking met zijn Europese partners niet klagen.

Het vorenstaande getuigt van weinig optimisme over de voorspelkracht van de economische modellen. De economen moeten wel met de handen in hun haar zitten. Het zou interessant zijn eens na te gaan wat de oorzaken hiervan zijn. Ik zal dat nu niet doen, maar wel de aandacht vestigen op één oorzaak van de huidige economische problemen: het ondoortastend optreden van politici.

De politici met hun achterban zijn te zeer vertrouwd geraakt met de groei vanaf de jaren vijftig. Ze zijn er zo mee vertrouwd geraakt dat het voor hen onvoorstelbaar is een pas op de plaats te moeten maken. De economische groei heeft de particuliere en collectieve wensen op hun kookpunt gebracht; afkoelen lijkt onmogelijk of duurt lang. Macroeconomisch gezien, staat Nederland er evenwel niet zo slecht voor. Alleen dit jaar daalde onze produktie, maar ze daalde niet beneden het niveau van 1973 en volgend jaar gaat ze weer omhoog. We hebben echter zodanige voorschotten op de economische groei genomen dat de verdeling van de nationale middelen spaak loopt. Dat is zowel te zien bij de collectieve als bij de particuliere sector. In de collectieve sector moet toch op zijn minst „Keerpunt” worden uitgevoerd. En degenen die tegen „Keerpunt” zijn, hebben andere wensen, die de collectieve uitgaven fors doen stijgen. Deskundigen op het gebied van de openbare financiën hadden de laatste maanden eens alle bedragen moeten optellen die de overheid had moeten uitgeven indien alle amendementen — van regeringspartijen en oppositie — op de rijksbegroting waren aangenomen. Ik denk dat Duisenberg bij het vernemen van het totale bedrag direct zijn portefeuille ter beschikking zou hebben gesteld.

Hetzelfde verschijnsel zien we in de particuliere sector, waar slechts met moeite de nullijn wordt geaccepteerd en iedereen met argwaan gadeslaat of zijn buurman wel op die nullijn zit. Hierdoor ontstaan ook problemen bij de verdeling van de middelen over de particuliere en collectieve sector. Als de regering in haar wens de collectieve lasten jaarlijks met 1% te laten groeien volhardt, moeten de werknemers vrijwel genoeg nemen met een nullijn op lange termijn. Het is de vraag of de laatsten dit zullen accepteren.

Bovenstaande problemen op economisch en politiek terrein kenmerkten het afgelopen jaar. Het toonde dat slechts weinigen genoeg namen met een pas op de plaats, terwijl door zo'n pas de zwakken (waaronder de vele werklozen) zouden kunnen worden geholpen. Dat wordt nog wat als de voorspellingen van de Club van Rome worden bewaarheid. Die Club heeft haar Nederlandse voorlichtingsbureau al gesloten, omdat ze haar missie meent te hebben vervuld. Maar wij weten wel beter.

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> Onvoorspelbaar en ondoortastend	1253
Column Dilemma, door <i>Drs. P. A. de Ruiter</i>	1255
<i>Dr. F. T. Remlev:</i> Over produktiviteitsontwikkeling en uitbuiting in laat-kapitalistische economieën	1256
<i>Ir. A. J. Oskam:</i> Wat is de invloed van het agrarisch prijspeil op de kosten van levensonderhoud?	1260
<i>Prof. Drs. E. H. van de Poll:</i> Waar vliegen we straks heen? Enige kanttekeningen bij de door het Centraal Planbureau gemaakte kosten-batenanalyse van de tweede nationale luchthaven	1264
Beroemde economen (4). François Quesnay (1694-1774), door <i>Drs. H. M. Becker</i>	1268
<i>Prof. Dr. J. N. F. Bakker en Drs. A. H. A. van der Meer:</i> Sleutelen aan de groei van de structurele budgetruimte	1269
Maatschappijspiegel Gemengd werken of moedergeld. Twee emancipatiestrategieën, door <i>Dr. W. van Voorden</i>	1274
Ingezonden De zakenauto aan de overheidspomp (I), door <i>Drs. J. G. Th. Linssen</i> , De zakenauto aan de overheidspomp (II), door <i>Drs. C. Horden</i> , De zakenauto aan de overheidspomp (III), door <i>E. H. Glasius</i> , De zakenauto aan de overheidspomp (IV), door <i>C. A. van der Beek</i> , met naschrift van <i>Dr. A. A. I. Holtgreve</i>	1277
Boekennieuws B. de Vries: Loonquote en loonstructuur, door <i>Drs. M. P. van der Hoek</i>	1281
R. S. Eckhaus en P. N. Rosenstein-Rodan (red.): Analysis of development problems; studies of the Chilean economy, door <i>Drs. S. I. Cohen</i>	1282
H. Visser: Monetaire theorie, door <i>Drs. P. D. van Loo</i>	1283

Het antwoordnummer accepteert alleen nieuwe abonnementen.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:
STRAAT:
PLAATS:
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):
Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 119,60 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 78,- (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,- (incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam Lange Haven 141, Schiedam. tel. (010) 260 260, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Dilemma

Hoe sterk staat Den Uyl? Aldus de titel van een door *De Tijd* ingesteld onderzoek naar de politieke verhoudingen in ons land. Tweeënhalf jaar na de start van het kabinet-Den Uyl blijkt de enkele jaren geleden ingezette sterke groei van de twee grote tegenpolen in de Nederlandse politiek zich te hebben doorgezet. Mogen we de *Tijd*-enquête geloven dan zullen Partij van de Arbeid en VVD opnieuw grote winst boeken bij nieuwe verkiezingen. Zo bezien succes dus voor al diegenen die steeds hebben gepleit voor een harde confrontatie tussen deze beide politieke stromingen, in de verwachting dat dit winst voor deze tegenpolen en verlies voor het politieke midden zou opleveren. Ook dat laatste blijkt namelijk in de cijfers tot uitdrukking te komen.

De vraag is evenwel of PvdA en VVD wel zo gelukkig kunnen zijn met de uitkomsten van deze enquête. In de eerste plaats blijkt de winst van de PvdA aanzienlijk te worden gecompeniseerd door verlies van haar progressieve partners, D'66 en PPR. Voor de VVD doet zich iets soortgelijks voor door het wegvallen van DS'70. In de tweede plaats komen beide partijen voor een keuzeprobleem te staan, dat niet langer ontlopen kan worden. Je zou dat probleem de paradox van de winst kunnen noemen. Die paradox schuilt hierin dat voortzetting van de confrontatie tussen beide partijen hen zelf weliswaar electoraal geen windeieren legt, maar het tegelijkertijd steeds moeilijker maakt partners te vinden voor regeren na 1977. Die paradox heeft ook een spiegelbeeld, namelijk dat afzwakking van die confrontatiepolitiek (zowel in het regeringsbeleid als in de wederzijdse partijpolitieke bejegening) het politieke midden wellicht minder ongeschonden laat ten koste van enig eigen verlies, maar tegelijkertijd meer kansen biedt op samenwerking met dat midden in de toekomst.

Het felle uithalen van Wiegel c.s. naar het beleid van de regering-Den Uyl levert de VVD duidelijk stemmenwinst op. Maar daarmee vervreemdt zij zich ook steeds meer van AR en KVP. Hetgeen dus de kansen op toekomstig regeren vermindert, aangezien voor haar ook geen alternatieve coalities denkbaar zijn. Iets soortgelijks geldt in feite ook voor de

Partij van de Arbeid. AR en KVP, getuige bijvoorbeeld de speech van Andriessen bij de Algemene Beschouwingen, reageren geïrriteerd op sommige (herhaalde) eisen die de PvdA aan het kabinet — lees: aan de confessionelen — stelt.

Blijft de Partij van de Arbeid hard hameren op een aantal voor haar zeer wezenlijke verlangens, verlangens die niet alle op instemming van de confessionele regeringspartners kunnen rekenen, dan versterkt dat in deze laatste kringen alleen maar de positie van diegenen, die wij eerder in deze kolommen als eens hebben omschreven als de „restaurateurs”, en daarmee dus de weerstand tegen verder regeren met de Partij van de Arbeid.

Je zou ook nog van een tweede paradox kunnen spreken. Hoe kleiner het politieke midden wordt, des te belangrijker is zijn positie. Hoe men het ook wendt of keert, er zullen in 1977 minstens twee confessionele partijen in de kabinetsformatie moeten worden betrokken, wil er sprake kunnen zijn van een regering die op een parlementaire meerderheid kan rekenen. Een minderheidskabinet lijkt mij uitgesloten, gelet op de ervaring van de afgelopen tweeënhalf jaar, waarin Gruyters' befaamde „lakmoesproef” duidelijk te kort is geschoten als parlementair drukmiddel voor onwillige confessionelen.

De keus is dus vrij duidelijk. Voor de VVD is dat óf een gematigder oppositie voeren, waarin het speerpunt niet gezocht wordt in eindeloze varianten op het „potverteren” van deze regering, maar in het aandragen van uitgewerkte en constructieve beleidsalternatieven 1) waarvoor steun gezocht kan worden in het confessionele kamp, dan wel voortzetting van de huidige oppositionele koers, met mogelijk kans op nog meer electorale aanhang, maar ook op nog

minder zicht die aanhang in de nabije toekomst eigen beleid te kunnen voorzetten.

Voor de Partij van de Arbeid is het dilemma waarschijnlijk nog groter. Regeren gaat zeer merkbaar van au. Anders dan in het aanvangsschema was voorzien, is bovendien het „gedogen” in zijn resultaten pijnlijker voor haar dan voor de gedogers, KVP en AR, zelf. Tevens blijken vele belangrijker zaken uit Keerpunt, verdrongen als ze vaak worden door de actualiteit van elke dag die de aandacht vraagt, niet binnen één kabinetsperiode te realiseren. Wat nu te doen? Rekenend op vergroting van de steun van de kiezer de komende anderhalf jaar de regering voortdurend en ongeduldig op de hielen zitten in het verlangen naar maatregelen die „fundamentele wijzigingen” tot stand moeten brengen, met het risico daarmee KVP en AR van zich te vervreemden en dus met nog minder zicht op de mogelijkheid van realisering van die wijzigingen in een tweede kabinet-Den Uyl? Of nu reeds, óók met het oog op versterking van de positie van voorstanders van voortzetting van de huidige coalitie in KVP en AR, een klimaat helpen scheppen waarin een hechtere dan de huidige coalitie van de progressieve drie met KVP en AR mogelijk is, al was het alleen maar om mogelijkheden te creëren die langetermijndoelstellingen realiseren?

Het antwoord op die laatste vraag hangt uiteraard af van een ander antwoord. Op de vraag namelijk of hetgeen deze regering, alle stormen ten spijt, tot dusver heeft bereikt de moeite van het moeizame doorgaan loont. De vraag beantwoordt deze scribent ultimo 1975 bevestigend.

1) Trouwe lezers van dit blad denken in dit verband waarschijnlijk nog wel eens aan het *ESB*-nummer van destijds, dat geheel gewijd was aan de z.g. tegenbegroting-Joekes.

Over produktiviteitsontwikkeling en uitbuiting in laat-kapitalistische economieën

DR. F. T. REMLEV

Het volgende artikel behandelt het verband tussen de historische ontwikkeling van de produktiviteit en de uitbuiting van de arbeidende klasse. De auteur borduurt voort op het artikel over burgerlijke economie, dat J. Velmer publiceerde in Hollands Maandblad van januari 1974. Dr. Remlev maakt met behulp van wiskundige technieken aannemelijk dat de ineensstorting van het kapitalisme spoedig daar is. Dr. Remlev is als „senior economic adviser” verbonden aan diverse welzijnskoepels, waar hij zich toelegt op beleidsrelevant onderzoek met behulp van geavanceerde wiskundig-economische technieken. Hij vond Mr. C. A. de Kam en Dr. Ir. T. de Vries, van de Leidse universiteit, bereid zijn gedachten voor een economenpubliek te ordenen.

1. Inleiding

Enige tijd geleden werd de economische literatuur in dit land verrijkt met Velmers elegante kritiek op de burgerlijke economie 1). Het is kenmerkend voor *the state of the art* dat zijn verhelderende artikel in het besloten wereldje van de vaderlandse economen tot nu toe geen reacties heeft opgevoerd.

In deze bijdrage beoog ik bepaalde aspecten van de door Velmer uiteengezette gedachtengang nader te onderzoeken. Het fundamentele verband tussen de historische ontwikkeling van de produktiviteit enerzijds en de uitbuiting van de arbeidende klasse anderzijds, staat daarbij centraal.

Voorts wil ik in deze inleidende paragraaf kort ingaan op het belang van de hiervoor omschreven relatie voor de discussie over het *nationaal income concept*, dat de afgelopen jaren voorwerp van kritische herwaardering vormde. In steeds breder kring breekt immers het inzicht baan, dat tal van relevante, gemakshalve als „extern” aangemerkte, effecten ten onrechte niet worden betrokken in nationale-rekeningenstelsels. Denk aan de onbetaalde arbeidsinspanningen van thuis werkende gehuwde vrouwen, het verbruik van eindige *stocks* natuurlijke en fossiele energiedragers enz.

Boulding 2) heeft erop gewezen dat met behulp van het begrip nationaal inkomen slechts een aanduiding wordt verkregen van de omvang van in geld uitgedrukte kosten. Het hoeft dan niet te verbazen dat een wezenlijke categorie uit de Marxistische analyse van de mechanismen, die de verdeling van de menselijke produktieve inspanning bepalen — te weten: de uitbuiting — niet is verdisconteerd in de relatief overvloedige, op gangbare wijze berekende cijfers betreffende de vorming en verdeling van het nationaal produkt. Hierna

wordt aangetoond dat de werkelijke omvang van de uitbuiting van de werkende klasse en de daardoor veroorzaakte frustratie enerzijds, en de vermogensaccumulatie bij de kapitalisten anderzijds, ten onrechte niet figureren in de gebruikelijke weergave van de uitkomsten van het economisch proces door burgerlijke economen en -statistici. De traditioneel gemeten economische groei dient voor uitbuiting, frustratie en accumulatieverschijnselen te worden gecorrigeerd 3).

Aangaande het nationaal inkomen laat ik het bij deze algemene observaties. Voor het overige zal deze beschouwing gewijd zijn aan een analyse van de historische ontwikkeling van produktiviteit en uitbuiting en de relatie tussen beide grootheden.

2. Begrippen

De uitbuiting van de arbeidersklasse in klassieke zin is gelijk aan de meerwaarde M die de werkers produceren, en die geconsumeerd wordt door, of in de vorm van besparingen en nieuwe investeringen, accumuleert bij de uitbuitende kapitalistische klasse 4). Dit noem ik de *uitbuiting van de eerste soort*. De omvang ervan kan globaal worden benaderd aan de hand van, volgens gebruikelijke maatstaven opgestelde, nationale rekeningen. Zij komt grofweg overeen met het aandeel van het „overig inkomen” en wordt in spiegelbeeld uitgedrukt door het verloop van de arbeidsinkomensquote, na correctie voor het aan zelfstandigen toegerekend arbeidsinkomen 5).

Naast dit type uitbuiting (van de eerste soort) staat de *uitbuiting van de tweede soort* waarover opvallend weinig is gepubliceerd. Het begrip uitbuiting van de tweede soort doelt op de door de arbeiders waargenomen uitbuiting (anders dan M), die zich manifesteert in de vorm van onrechtvaardige inkomensverschillen, slechte of ronduit gevaarlijke arbeidsomstandigheden enz. Deze waargenomen uitbuiting, genoteerd door U_p , kan in principe gemeten worden (een maat wordt bijv. gevormd door de hoeveelheid geld benodigd om dit type uitbuiting tot nul te reduceren).

De uitbuiting U_p — zonder afdoende compensatie door

1) J. Velmer, Een kritiek op de burgerlijke economie, *Hollands Maandblad*, nr. 314, januari 1974, blz. 3-13.

2) K. E. Boulding, Fun and games with the gross national product — the role of misleading indicators in social policy, *The environmental crisis*, 1970.

3) R. Hueting bepleit een identieke benadering ten aanzien van de schade aan het natuurlijk milieu, toegebracht door menselijke activiteit. Zie: *Nieuwe schaarste en economische groei*, 1974.

4) In de analyse is geabstraheerd van het bestaan van een collectieve sector. Zie met betrekking tot de verhouding van uitbuiting en uitgaven voor collectieve voorzieningen o.a. P. A. Baran en P. M. Sweezy, *Monopoly capital*, 1966.

5) Vergelijk M. Kalecki, *Selected essays on the dynamics of the capitalist economy 1933-1970*, 1971, in het bijzonder „Distribution of national income” (blz. 62-77) en „Determinants of profits” (blz. 78-92).

middel van inkomen — geeft aanleiding tot *frustratie* bij de arbeiders. De grootte van de frustratie, genoteerd f , wordt gemeten in geld. Verondersteld wordt dat de frustratie van de individuele arbeider volledig kan worden gecompenseerd door middel van extra geldinkomen. Noem het inkomen dat de arbeider gedurende een zekere periode minimaal eist om de huidige baan als meest ideale te zien (d.w.z., dat geen frustratie wegens uitbuiting van een tweede soort wordt ervaren) x . Is dit „ideaal-inkomen” groter dan zijn actuele inkomen over dezelfde periode, zeg y , dan wordt frustratie ervaren. Een voor de hand liggende definitie van f is:

$$f = x - y \quad (2.1)$$

De twee grootheden U_p en f hebben een totaal verschillend karakter. U_p slaat op de *feitelijke*, door de kapitalist veroorzaakte uitbuiting, terwijl f betrekking heeft op de door de arbeider *ervaren* waarde van U_p . Doorgaans zal gelden:

$$f \neq U_p.$$

De hierboven aangegeven begrippen worden ook op geaggregeerd niveau gehanteerd:

$$X = \sum_{i=1}^I x_i, Y = \sum_{i=1}^I y_i \text{ en } F = X - Y \quad (2.2)$$

waarin: I het totaal aantal arbeiders voorstelt, x en y resp. het ideale en actuele inkomen van de i^e arbeider weergeven.

Een complicatie is dat de individuele waardering van het actueel arbeidsinkomen y onder meer afhankelijk blijkt te zijn van de hoogte van dat inkomen en de gezinsgrootte (6) 7). Dit impliceert dat het ideaal-inkomen ook van deze factoren afhankelijk zal zijn. Hieruit volgt, dat de frustratie f bij een *constant gehouden* U_p kan veranderen. Dit verschijnsel noem ik „*frustration drift*”. Bij de dynamische analyse in 4. zullen we veronderstellen dat deze *frustration drift* niet van invloed is op de totale door de arbeidsklasse ervaren frustratie.

3. Produktiviteit en frustratie

Verondersteld kan worden dat het geldinkomen van de arbeider mede afhankelijk is van zijn productiviteit p . We schrijven:

$$y = y(p) \quad (3.1)$$

Aangenomen wordt dat $y(p)$ differentieerbaar is. Verondersteld wordt verder:

$$0 < \frac{dy}{dp} < a \quad (3.2)$$

Deze aanname verdient een korte toelichting. Men kan ervan uitgaan, dat in het algemeen *niet* geldt dat $\frac{dy}{dp} \leq 0$. Immers, zou deze ongelijkheid gelden dan zal de arbeider niet méér produceren; hij zou voor een grotere arbeidsinspanning ten hoogste dezelfde beloning ontvangen. De ongelijkheid $\frac{dy}{dp} < a$ ligt eveneens voor de hand: loonsverbeteringen als gevolg van produktiviteitsstijgingen hebben een bovengrens. In de praktijk is a alleen gedurende relatief korte perioden weinig groter dan 1, want dy blijft in de geavanceerde bedrijfstakken achter bij dp ; het samengebalde monopoliekapitaal bij de grote concerns bepaalt grotendeels omvang en prijs van de af te zetten produktie (8). In zwakke sectoren van de economie kan incidenteel gelden dat $dy > dp$, in het bijzonder wanneer de loonontwikkeling mede is gekoppeld aan produktiviteitswinsten in sterke bedrijven. Na korte tijd keert de wal dan echter het schip.

Er bestaat tevens een verband tussen de productiviteit p

en het ideaal-inkomen x . Dit kan als volgt worden toegelicht. Stel een arbeider is niet maximaal productief: hij werkt wanneer hij zin heeft en in zijn eigen tempo. In dit geval heeft p een lage waarde (9); het ideaal-inkomen x zal eveneens vrij laag zijn. Met betrekkelijk weinig extra inkomen ziet de arbeider zijn huidige baan al als ideaal. Lage produktiviteit is de kapitalistische ondernemers een gruwel. Ze proberen voortdurend de produktiviteit van de loonslaven op te jagen met impliciete bedreigingen als ontslag en het afkappen van promotiekansen, véér doorgevoerde arbeidsverdeling, lopende-bandwerk enz. Met deze maatregelen boekt de uitbuitende klasse aanvankelijk succes: p stijgt, x zal eveneens stijgen: de arbeider verlangt steeds meer compensatie ten einde onder het strengere regime zijn arbeidssituatie nog als ideaal te ervaren. Het steeds sterker richten van de werkvoorwaarden op produktiviteitsstijging sorteert na verloop van tijd echter een *averechts* effect: bij onbereikbaar hoge ideaal-inkomens neemt het ziekteverzuim toe, vindt arbeids sabotage plaats, breken (wilde) stakingen uit en zo meer. Hierdoor daalt p .

Samenvattend resulteert het volgende beeld: bij zowel *lage* als *hoge* waarden van x zal de produktiviteit in het algemeen laag zijn, terwijl de maximale produktiviteit wordt bereikt bij een „gematigde” waarde voor $x = x_0$ (10).

Het verband tussen produktie en ideaal-inkomen wordt gegeven door:

$$p = p(x) \quad (3.3)$$

waarbij p wordt gemeten in geschikte eenheden en x in guldens.

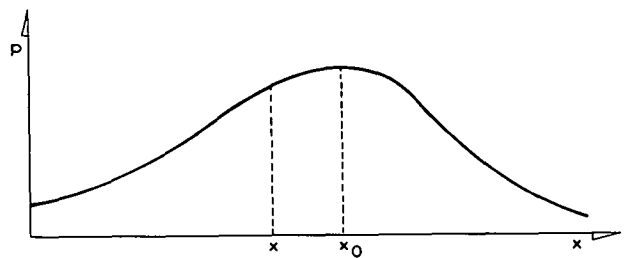
Verondersteld wordt dat:

- $p(x)$ is differentieerbaar;
- $\exists x \in (0, \infty)$ met de eigenschap dat $p(x) > p(0)$ en $p(x) > p(\infty)$;
- $\frac{dp}{dx} = 0$ heeft slechts één oplossing ($x = x_0$).

Aangenomen wordt een onveranderde technologie.

De voorwaarde c kan ook vervallen. Zij wordt alleen gehanteerd om de gedachtengang toegankelijker te maken. Een voorbeeld van het verband tussen p en x wordt in figuur 3.1 grafisch weergegeven.

Figuur 3.1. Verband tussen produktiviteit en ideaal-inkomen

Er moet op twee aspecten van $p(x)$ worden gewezen. *Ten eerste* is aangenomen dat voor iedere waarde van x van de individuele arbeider geldt dat $x \leq x_0$ (Immers, zou er gelden

6) B. M. S. van Praag en A. Kapteyn, Further evidence on the individual welfare function of income: an empirical investigation in the Netherlands, *European Economic Review*, 4, 1973, blz. 33-62.

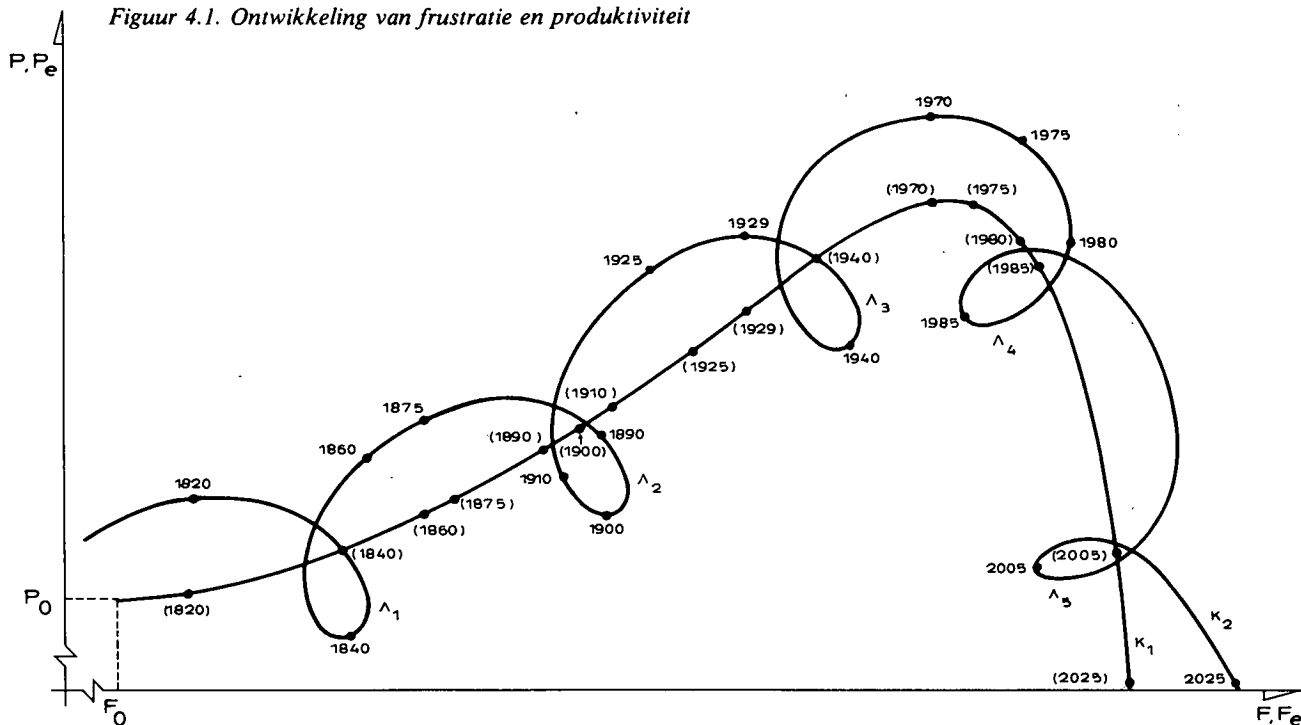
7) Zie voor een beschouwing over andere bepalende factoren: E. E. Lawler, *Pay and organizational effectiveness. A psychological view*, 1971.

8) J. K. Galbraith, *Economics and the public purpose*, 1973.

9) Vergelijk bijv. de (bijzonder geringe) produktiviteit van het wetenschappelijk onderzoek aan de universiteiten in Nederland. De daar aanwezige frustratie heeft andere oorzaken.

10) Deze gedachtengang wordt gesteund door de resultaten van experimenteel sociaal-psychologisch onderzoek. Zie de klassieke experimenten, beschreven door R. White en R. Lippitt in *Autocracy and democracy*, 1960 en D. Cartwright en A. Zander, *Group dynamics*, deel V, 1968.

Figuur 4.1. Ontwikkeling van frustratie en produktiviteit

dat $x > x_0$, dan zouden zowel arbeiders als kapitalisten gebaat zijn bij een verlaging van x tot x_0 . Ten tweede volgt uit het feit dat $p(x)$ differentieerbaar is dat er een $x^* < x_0$ bestaat zodanig dat:

$$0 < \frac{dp}{dx} < \frac{1}{a}, \text{ indien } x \in (x^*, x_0); a > 0. \quad (3.4)$$

Uit (3.2) en (3.4) volgt dan dat:

$$\frac{dy}{dx} = \frac{dy}{dp} \frac{dp}{dx} < 1, \text{ indien } x \in (x^*, x_0). \quad (3.5)$$

Verg. (3.5) impliceert dat, vanaf een zekere waarde van x^* , maatregelen ter stimulering van de produktiviteit — die het ideaal-inkomen x verhogen — de frustratie $f = x - y$ doen toenemen. Produktiviteitsstimulering vergroot zodoende slechts de uitbuiting van de arbeiders. Aannemelijk kan worden gemaakt dat (3.5) geldt voor alle $x^* < x_0$. Zou gelden dat $\frac{dy}{dx} > 1$ bij een bepaalde waarde van $f = f^+$, dan zou f afnemen tot f^- bij toename van x . Meer arbeiders zouden zich dan aanbieden voor een gegeven arbeidsplaats bij een f -waarde tussen f^- en f^+ . De kapitalist zou zich onder deze omstandigheden irrationeel gedragen, indien $\frac{dy}{dx} > 1$.

Uit bovenstaande gedachtengang volgt, dat maatregelen ter verhoging van de produktiviteit (bij gelijkblijvende technologie) met een vergroting van de uitbuiting van de tweede soort gepaard gaan. In 4. wordt aannemelijk gemaakt dat — bij veranderende technologie — op lange termijn een analoge samenhang bestaat.

4. De dynamiek van de frustratie

In deze paragraaf zal op benaderende wijze worden geanalyseerd, hoe frustratie en produktiviteit zich gedurende een lange reeks jaren op geaggregeerd niveau gedragen. Wij bezitten van de historische ontwikkeling van de produktiviteit een globaal beeld (11). Omtrent het verloop van de frustratie in de tijd is veel minder bekend. Aan de hand van de beschikbare gegevens zal de dynamiek van frustratie en produktie worden onderzocht.

Veronderstel dat de produktiviteit (geaggregeerd) in afhankelijkheid van de tijd wordt weergegeven door:

$$P = P(t) \quad (4.1)$$

en dat voor de frustratie (geaggregeerd) geldt:

$$F = F(t) \quad (4.2)$$

In (4.1) en (4.2) geldt voor $t = \frac{T - T_0}{T}$, (4.3)

waarin T het kalenderjaar, T_0 het referentiejaar en $\tau > 0$ een geschikt gekozen constante is. Aangenomen wordt dat de produktiviteit in de achter ons liggende decennia *trendmatig* voortdurend is gestegen. Hetzelfde kan worden geconstateerd met betrekking tot de frustratie (12). Bij elke beschikbare waarde van t is uit (4.1) en (4.2) de corresponderende waarde van P en F bepaald.

Een eerste schatting van het verband tussen P en F bleek te worden gegeven door:

$$P = \mu F^\gamma - \lambda e^\nu + P_0, \quad (4.4)$$

waarin: $\mu = 2,8 \times 10^{-2}$
 $\lambda = 10^{-4}$
 $\nu = 0,5$
 $\gamma = 2,0$

P_0 representeert de produktiviteit in het referentiejaar T_0 .

Verg. (4.4) is grafisch weergegeven in figuur 4.1 (kromme K_1). In deze figuur is voor een aantal waarden van (F, P) het jaartal T (tussen haakjes) weergegeven; T (en dus t) is afhankelijk van de lengte van K_1 , gerekend vanaf (F_0, P_0) . Uit de gevonden samenhang tussen P en F blijkt de *trendmatige* produktiviteitsstijging haar historisch maximum te bereiken in het begin van de jaren zeventig van deze eeuw.

De tot nu toe gegeven analyse is echter slechts partieel. In het verleden daalde de produktiviteit soms tijdelijk fors, terwijl de kapitalisten vervolgens — uit vrees voor verdere

11) Zie S. S. Kuznets, *Secular trends in prices and production*, 1930, en *National income, a summary of findings*, 1946; verder: A. F. Burns, *Production trends in the United States since 1870*, 1934; R. Glenday, Long period economic trends, *Journal of the Royal Statistical Society*, 1938, en eerder N.B. Kondratieff, Die langen Wellen der Konjunktur, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1926, vol. LVI, no. 3. Tenslotte: W. W. Rostov, *The process of economic growth*, 1960.

12) Tabo Pap en F. T. Remlev, *An assessment of aggregate frustration in post-war developed countries*, Monografija broj 8, Univerzitet Zagreba.

produktiviteitsdalingen — de frustratie van de arbeiders trachten te verminderen door verbetering van werk-omstandigheden enz., in de hoop dat de produktiviteit zou herstellen. Het is mogelijk om ook tijdelijke produktiviteitsvallen in de analyse te betrekken. Daarbij is gebruik gemaakt van een epicycloïdische functie op basis van (4.4). Het in (4.4) genoemde verband zullen we hierna kort aanduiden met:

$$P = \Pi(F).$$

$$\text{Stel nu: } l = h(F^*) = \int_{F_0}^{F^*} \left(1 + \frac{d\Pi}{dF}\right)^{\frac{1}{2}} dF \quad (4.5)$$

Noem het eerder aangeduide verband tussen l en t : $l = l(t)$

De te onderzoeken epicycloïdische functie wordt nu:

$$F_c = h^{-1}\{l(\alpha t)\} - \beta \sin(t - \phi) \quad (4.6)$$

$$P_c = \Pi[h^{-1}\{l(\alpha t)\}] - \beta \cos(t - \phi) \quad (4.7)$$

waarin uiteraard:

$$\phi = \arctg\left[\frac{\Pi'[h^{-1}\{l(\alpha t)\}]}{l'(t)}\right]$$

Een schatting van de lusparameters α en β bleek te geven $\alpha = 1,1$ en $\beta = 2,0$. De grafische voorstelling van (4.6) en (4.7) bij de aangegeven waarde van $\alpha, \beta, \mu, \lambda, \nu$ en γ , bij gekozen waarden voor P_0, T_0 en T wordt weergegeven in figuur 4.1. De bijbehorende waarden van T zijn op de curve aangegeven.

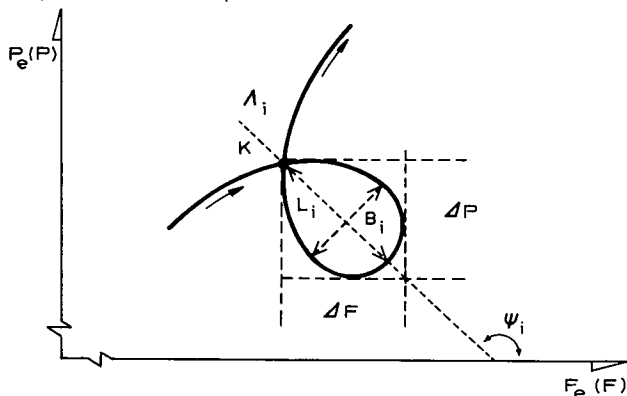
Uit de figuur blijkt dat de lussen Λ_i nagenoeg gelijk van vorm zijn. Opgemerkt moet echter worden dat deze eigenschap voortvloeit uit de modelaannamen dat α en β constant, dus onafhankelijk van t zijn (β is van invloed op de lusbreedte, $\beta - \alpha$ op de luslengte). Deze modelaannamen lijken niet geheel correct. Waarschijnlijk geldt dat α en β eveneens afhankelijk zijn van t : de diepte van de produktiviteitsval is voor iedere periode niet gelijk: $\alpha = \alpha(t)$ en $\beta = \beta(t)$. Explicitering van deze functies zou zeker het realiteitsgehalte van het model (4.6) en (4.7) verhogen. Het is echter niet mogelijk gebleken, op grond van de huidige technieken, een voldoende betrouwbare schatting van $\alpha(t)$ en $\beta(t)$ te geven. Men kan daarom enige bezwaren tegen de genoemde epicycloïdische functie met constante lusparameters hebben. Gebleken is echter dat de gekozen benadering een alleszins betrouwbare „fit” heeft. Deze „fit” is beter dan (4.4) alleen, zodat de gekozen benadering een stap in de goede richting betekent.

Van groot belang is de interpretatie van de lussen Λ_i , zie figuur 4.2. De totale produktiviteitsval bedraagt ΔP (13). Bij de eerste duidelijke tekenen van een afwendbare produktiviteitsval zal de kapitalist (geaggregeerd) trachten de door arbeiders gepercipieerde uitbuiting van de tweede soort (frustratie) te verminderen (zie hoofdstuk 3).

In figuur 4.2 blijkt zijn totale concessie F te zijn 14). Aanvankelijk neemt de produktiviteit af, en tegelijkertijd de frustratie nog toe: de kapitalist tracht kennelijk de produktiviteitsstijging af te dwingen met maatregelen die een toenemende frustratie oproepen. Uiteindelijk moet de frustratie worden verminderd. Deze gang van zaken wordt aangegeven door de hoek ψ_i van de hartlijn door K van Λ_i . Naarmate ψ_i kleiner wordt, zal de kapitalist eerder beginnen met het treffen van frustratie-verminderende maatregelen. Vergelijk daartoe bijv. Λ_2 en Λ_4 in figuur 4.1. Naarmate $\frac{\pi}{2} - \psi_i$ groter wordt moet de kapitalist meer frustratie terugnemen om op hetzelfde produktiviteitsniveau terug te komen, aangenomen dat $L_i > B_i$ (ψ_i in radicalen).

De diepte van een door lus Λ_i aangegeven crisis wordt onder meer bepaald door ΔF en ΔP : hoe groter de kapitalistische concessie is, om een bepaalde produktiviteitsval ΔP te boven te komen, hoe dieper de crisis. De tijd die met de

Figuur 4.2. De lus Λ_i

concessie is gemoed, is van cruciaal belang: naarmate de tijdsduur, nodig om de produktiviteit te herstellen, groter is, is de crisis dieper. De zwaarte van zo'n crisis kan derhalve worden uitgedrukt door:

$$\kappa = \frac{\Delta F}{\Delta P} (\bar{t}_K - t_K) \quad (4.8)$$

We zien uit (4.8) dat, gegeven een bepaalde crisisduur de diepte van de crisis toeneemt naarmate ΔF groter is. In het onderhavige geval — alle lussen zijn van vergelijkbare tijds-lengte — betekent dit dat de crisis toeneemt bij het groter worden van $|\frac{\pi}{2} - \psi_i|$, aangenomen dat $L_i > B_i$.

Het model voorspelt voor de jaren tachtig een grotere waarde voor κ dan voorheen het geval was: de dan optredende crisis zal groter zijn dan alle andere. In figuur 4.1 lijkt zich daarmee het begin van de uiteindelijke ineenstorting van het kapitalisme af te tekenen.

Zoals in de inleidende paragraaf werd opgemerkt verdient het nationaal inkomen benedenwaarts te worden bijgesteld voor de geaggregeerde waarde van F .

5. Conclusies

In dit artikel is het verband onderzocht tussen de produktiviteitsontwikkeling op lange termijn en de uitbuiting van de tweede soort, die het laat-kapitalisme kenmerkt. Uit beperkt beschikbare historische gegevens is een modelmatige samenhang tussen beide grootheden afgeleid. Extrapolatie van de gevonden resultaten bevestigt een belangrijke door K. Marx geformuleerde economische wetmatigheid. Momenteel buigt de trendmatige stijging van de produktiviteit af en rond het jaar 2025 wordt de produktiviteit negatief. Daarmee zal de *Zusammenbruch* van het kapitalisme bezegeld zijn. Interessant is dat blijkens een recent bericht Professor Jay Forrester rond diezelfde tijd de top van een nieuwe lange golfbeweging in de *business cycle* verwacht (15).

Wij Marxisten weten wel beter.

F. T. Remlev

$$13) \Delta P = \max_{t \in H} \{P_{c_K} - P_c(t)\}, H = [t_K, \bar{t}_K]$$

$$\text{waarin } t_K: P_{c_K} = P_c(t_K) \text{ en } F_{c_K} = F_c(t_K) \text{ en}$$

$$\bar{t}_K: P_{c_K} = P_c(\bar{t}_K) \text{ en } F_{c_K} = F_c(\bar{t}_K), t_K < \bar{t}_K$$

$$14) \Delta F = \max_{t \in H} \{F_c(t) - F_c(t')\}$$

15) Economie nog 25 jaar in dal — nieuw hoogtepunt rond jaar 2025, *NRC Handelsblad*, 8 november 1975.

Wat is de invloed van het agrarisch prijspeil op de kosten van levensonderhoud?

IR. A. J. OSKAM*

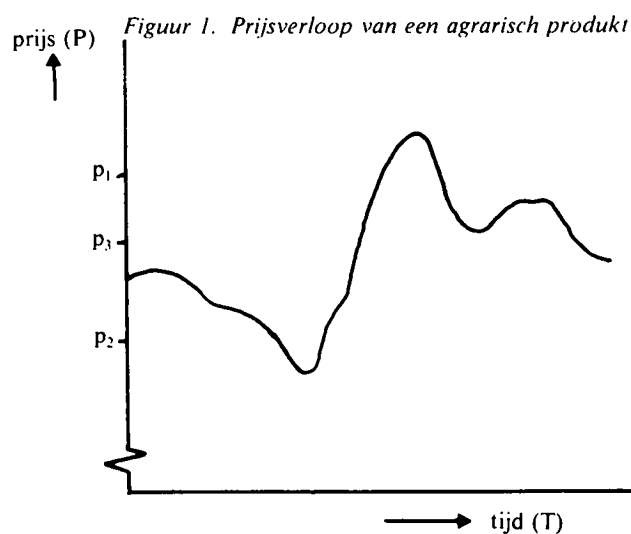
De werkzaamheden van landbouweconomen stellen een regelmatig lezer van ESB wel voor verrassingen. In ESB van 11 december 1974 werd door ons gesteld dat een prijsverandering van 1% van landbouwprodukten de kosten van levensonderhoud met 0,06% verhoogt 1). Enige tijd later komt D. G. Schenk 2) met een uitkomst van 0,13%! Zo'n groot verschil in resultaat vereist nader onderzoek. Er wordt eerst ingegaan op definities en rekenmethoden. Vervolgens worden enkele aanvullende berekeningen gemaakt.

Definities

Bij dit probleem lijkt het wenselijk om alleen uitvoerig in te gaan op de definitie van „agrarische produkten”. Immers, de „kosten van levensonderhoud” worden in beide artikelen gelijkgesteld aan de prijscomponent van de totale consumptieve bestedingen van gezinshuishoudingen.

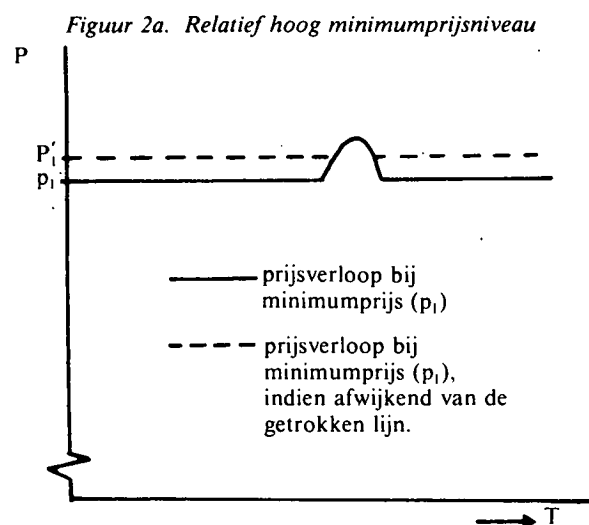
Het blijkt dat de inhoud van het begrip „agrarische produkten” sterk verschillend is. Schenk neemt alle produkten die door land-, tuin-, bosbouw en visserij worden afgezet in de definitie van agrarische produkten op.

In het eerstgenoemde artikel 1) werden concrete maatregelen van landbouwpolitiek als uitgangspunt genomen. Daardoor werd de inhoud van het begrip „agrarische produkten” bepaald door het effect van deze maatregelen op de prijzen van de betreffende landbouwprodukten. De prijszetting van landbouwprodukten in de Europese Gemeenschap (EG) was één van de maatregelen. Vanwege het zeer gevarieerde landbouwprijsbeleid in de EG doen zich verschillende gevallen voor, die wij achtereenvolgens zullen analyseren. Als uitgangspunt voor de analyse geldt figuur 1. Hier

is het (theoretische) prijsverloop van een landbouwprodukt, in de tijd, geschetst 3).

Wenst de overheid voor dit produkt een minimumprijsniveau p_1 te handhaven, dan is het prijsverloop te zien in figuur 2^a (getrokken lijn). Een geringere verhoging van het minimumprijsniveau tot p'_1 geeft aanleiding tot een, over bijna de gehele tijd, hoger prijsniveau (zie figuur 2^a, onderbroken lijn), tenminste onder de veronderstelling dat instelling van een minimumprijs geen invloed uitoefent op toekomstig aanbod en toekomstige prijzen. Laten we deze veronderstel-

ling vallen dan is het prijsverloop te vinden in figuur 2^b. De afzwakking van de piek valt te verklaren uit een stabiel aanbodgedrag 4).

De EG-richtprijzen voor granen, suikerbieten en melk zijn in zekere zin te vergelijken met de minimumprijzen uit figuur 2^b. Een richtprijs is echter geen minimumprijs en kan daarom ook worden onderschreden (zie in dit verband ook figuur 4^c). Het werkelijke verloop van markt- en richtprij-

* De auteur, wetenschappelijk medewerker bij de Landbouw Hogeschool te Wageningen, bedankt P. C. van den Noort en D. G. Schenk voor enkele nuttige suggesties.

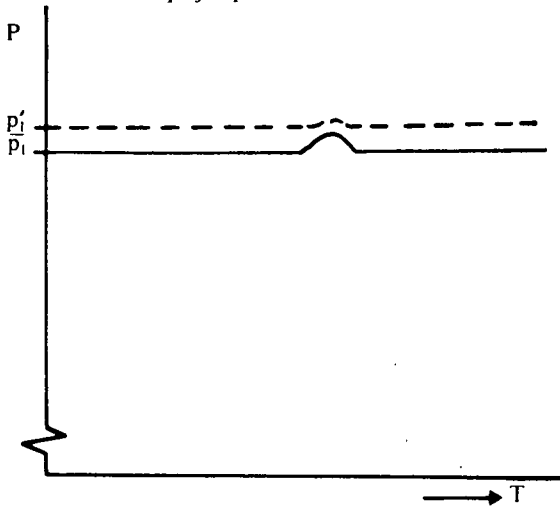
1) A. J. Oskam, De prijzen van landbouwprodukten en de kosten van levensonderhoud, *ESB*, 11 december 1974, blz. 1112-1115.

2) D. G. Schenk, Het aandeel van de nationale agrarische sector in de consumptieve uitgaven aan voedings- en genotmiddelen, *ESB*, 22 januari 1975, blz. 81-83.

3) De grafieken die in dit artikel worden gebruikt, sluiten overigens uitstekend aan bij situaties die zich in de praktijk voordoen. Zie *The Economist*, 15 maart 1975, blz. 14.

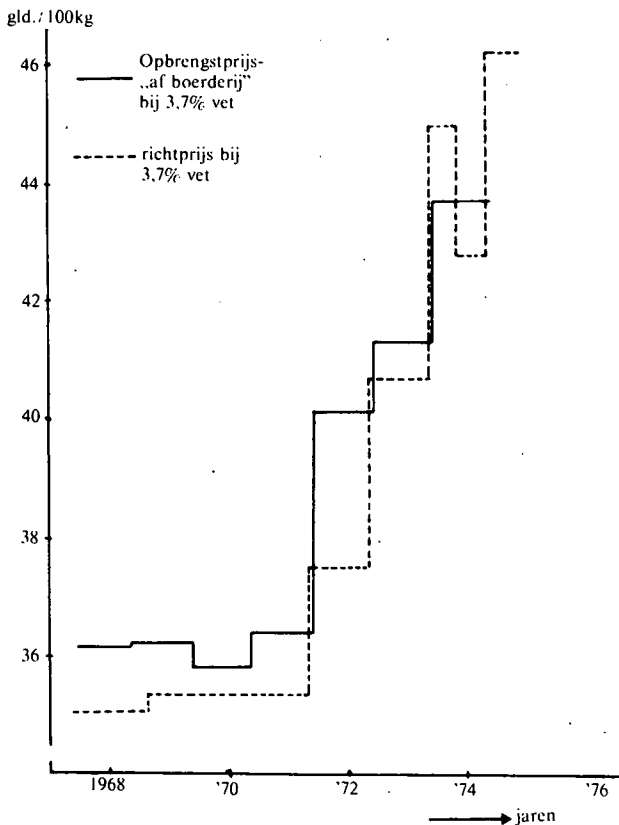
4) Een prijsstabilisatie van overheidswege, waarbij eventueel een uitvoerheffing wordt ingesteld en/of een invoersubsidie wordt gegeven, kan een afplatting als in figuur 2 nog versterken. Dit type beleid wordt in de EG toegepast voor bijv. granen en suiker.

Figuur 2b. Relatief hoge minimumprijs; effect van de minimumprijs op het aanbod

zen voor melk is te vinden in figuur 2^c. De genoemde mogelijkheid tot onderschrijding is hier zeer duidelijk. Interventiepreizen van boter en magere melkpoeder worden dan ook zodanig vastgesteld dat de tot deze produkten verwerkte melk de richtprijs in de praktijk niet volledig haalt.

Figuur 2c. Verloop van de richt- en marktprijzen voor melk in Nederland

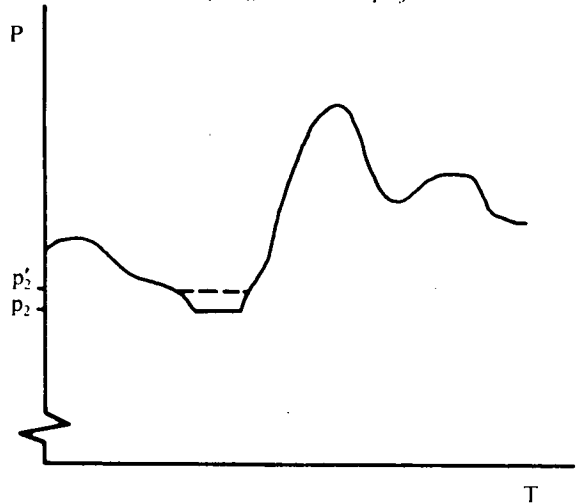

Bron: Produktschap voor Zuivel.

Figuur 2^c geeft ook de indicatie dat de overheid (nominale) richtprijzen veel sterker verhoogt bij relatief hoge marktprijzen. Door dit „achter de markt aanlopen” lijkt het alsof een richtprijsverhoging meestal een gering effect heeft op de marktprijs. Echter, zonder deze verhoging zou de marktprijs waarschijnlijk omlaag zijn gegaan. Daarom lijkt het ons gerechtvaardigd om te stellen dat een verhoging van de

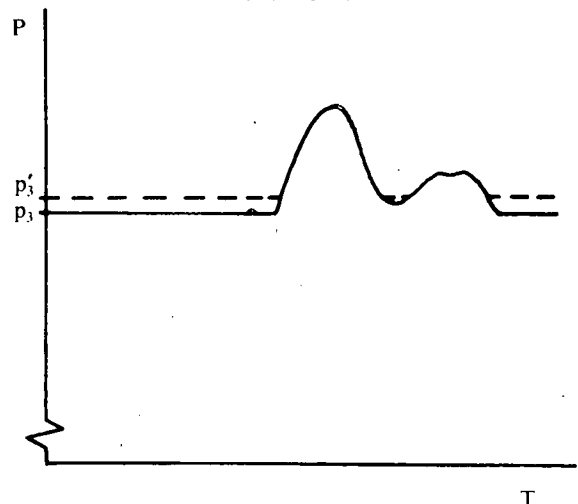
richtprijzen ook leidt tot een (bijna) even grote verhoging van de marktprijzen.

Figuur 3b. Relatief lage minimumprijs

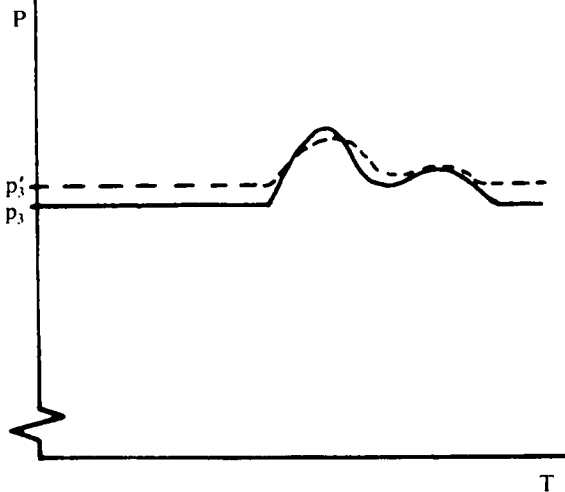
Figuur 3^b geeft een analoog beeld voor een landbouwprodukt waarbij de minimumprijs op een betrekkelijk laag niveau wordt vastgesteld. Omdat de minimumprijzen p_2 en p_2' slechts zelden effectief zijn, is de invloed van deze prijzen op het aanbodgedrag ook gering. Een minimumprijsverandering van p_2 naar p_2' heeft geen noemenswaardige invloed op het werkelijke prijsverloop. Deze figuur is illustratief voor land- en tuinbouwprodukten waarvoor in de EG een basisprijs geldt, t.w. veredelingsprodukten alsmede groenten en fruit. Daalt de marktprijs met een bepaald percentage beneden deze prijs, dan kan tot interventie worden overgegaan. Aangezien de interventiepreizen voor deze produkten slechts zelden effectief zijn, heeft een verandering van de basisprijs een geringe invloed op de marktprijs. Er is in de EG een tendens om de basisprijzen sterk op te trekken, zet deze tendens door dan wordt de uitwerking op de marktprijzen ook groter (zie figuur 4^a en 4^b).

Figuur 4a. Minimumprijs op „gemiddeld” niveau

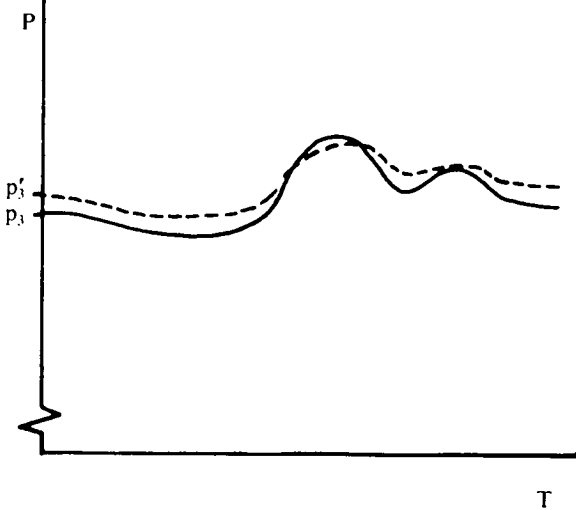
Nog meer analytische problemen geeft een minimumprijszetting op het niveau p_3 . Het prijsverloop is in figuur 4^a geschetst zonder rekening te houden met een verandering van het aanbod. Het aanbod zowel als de marktprijzen kunnen echter een duidelijke invloed ondergaan van de instelling van een minimumprijsniveau; een invloed die bovendien kan veranderen bij een aanpassing van p_3 naar p_3' . Het effect van een verandering in de minimumprijs van p_3 naar p_3' is weergegeven in figuur 4^b. (zie blz. 1262).

Figuur 4b. Minimumprijs op gemiddeld niveau; effect op het aanbod

Een extra complicatie treedt op bij een minder stringente handhaving van het minimumprijsniveau. Het effect van een prijsoprekking van p_3 naar p_3' wordt dan nog moeilijker te bepalen (zie figuur 4^c).

Figuur 4c. Minimumprijs op gemiddeld niveau; effect op het aanbod en geen stringente handhaving minimumprijs

In EG-verband is voor de produkten rund- en kalfsvlees een z.g. oriëntatieprijs afgesproken. Omdat voor deze produkten een minder stringente handhaving van zowel een minimum- als een maximumprijs plaatsvindt, valt zeker een oriëntatieprijsverhoging te vergelijken met figuur 4^c.

Uit bovenstaande analyse volgt dat het niet eenvoudig is om kwantitatief het effect van prijsmaatregelen voor landbouwprodukten op de werkelijke prijzen van deze produkten te bepalen. Daar komt nog bij dat prijzen van produkten waarvoor een markt- en prijsregeling bestaat, ook invloed hebben op de prijsvorming van andere produkten, die qua produktiefactoren concurrerend zijn. De kwantificering die we in ons eerste artikel hebben gegeven, lijkt ons echter voorlopig een goede benadering.

Het is duidelijk dat een verschil in definitie van „agrarische produkten” kan leiden tot een verschil in resultaten. Een gedeelte van de discrepantie tussen de gevonden resultaten in beide artikelen: 0,06% en 0,13%, wordt hiermee verklaard. Bij de berekeningen zullen we dit nog verder uitwerken.

Rekenmethoden

Een veelvuldig toegepaste rekenmethode voor het bepalen van de invloed van het agrarisch prijspeil op de kosten van levensonderhoud stamt uit de Verenigde Staten. Daarbij worden twee grootheden bestudeerd, namelijk het aandeel van de voeding in de particuliere consumptie en het aandeel van agrarische produkten 5) in de consumptieve bestedingen aan voeding 6) 7). De eerste grootheid is eenvoudig te berekenen uit gegevens, gepubliceerd in de *Nationale Rekeningen*; de tweede, daarentegen, is minder eenvoudig te bepalen. Voor de berekening hiervan kan een input-output-tabel worden gebruikt. Een enigszins nauwkeurige uitkomst wordt alleen verkregen met een input-output-tabel, uitgesplitst in vrij homogene bedrijfstakken. Voorts moet de invoer via de concurrerende bedrijfstakken geleid zijn. Dit laatste betekent dat de invoer van een goed of een dienst geleid is via de bedrijfstak waar dit type ook wordt geproduceerd.

Een input-output-tabel geeft (o.a.) voor elke onderscheiden bedrijfstak in de voedingsmiddelensector de finale leveringen ten behoeve van de consumptie van gezinnen. We wensen nu te bepalen hoeveel agrarische produkten er in deze specifieke categorie van de finale leveringen verwerkt zijn. Een tweetal problemen doen zich voor.

Elke bedrijfstak kent diverse afzetcategorieën, namelijk andere bedrijfstakken, consumptie van gezinnen, export, enz. In een input-output-tabel is niet na te gaan in hoeverre het aandeel van de agrarische produkten in deze afzetcategorieën verschilt. Een voor de hand liggende veronderstelling is: voor elke afzonderlijke bedrijfstak in de voedingsmiddelensector is het aandeel van agrarische produkten per afzetcategorie gelijk.

Naast produkten die door een binnenlandse bedrijfstak in de voedingsmiddelenbranche worden voortgebracht, vindt ook import van dezelfde typen produkten plaats. Van deze importen is niet bekend welk aandeel de agrarische produkten hierin vertegenwoordigen. We veronderstellen dat dit aandeel voor de importen, per onderscheiden bedrijfstak, gelijk is aan het aandeel van agrarische produkten in de totale afzet van deze bedrijfstak 8).

Bovenstaande veronderstellingen maken het mogelijk om voor elke bedrijfstak in de voedingsmiddelenbranche het aandeel van de „agrarische produkten” in de finale leveringen aan de gezinnen te berekenen 9). Hoewel de terminologie dit wel suggereert, is het aandeel van agrarische produkten in de gezinsbestedingen aan voeding dan nog niet bekend, immers, de gezinsbestedingen omvatten bijv. ook nog de groot- en detailhandelsmarge. Dit aandeel valt langs een kleine omweg te bepalen uit de gezinsuitgaven aan voeding alsmede de directe en indirecte (via de voedingsmiddelensector) afzet van agrarische produkten aan de gezinnen.

5) Schenk spreekt in dit verband ten onrechte van het aandeel van de agrarische sector (d.w.z. land-, tuin-, bosbouw en visserij) in de consumptieve bestedingen aan voeding. De agrarische sector verzorgt maar een deel van de voortbrenging van de agrarische produkten; een ander deel wordt door de z.g. toeleverende bedrijfstakken van deze sector verzorgd.

6) Genotmiddelen vallen in dit artikel ook onder de term voeding.
7) Aldus worden leveringen van de landbouw aan bedrijfstakken buiten de voedingsmiddelen sfeer verwaarloosd. Bij de berekeningen zal hiervoor worden gecorrigeerd.

8) Importen kunnen inclusief of exclusief invoerheffingen worden berekend. Bij de input-output-methode werd, in tegenstelling tot de directe methode, exclusief invoerheffingen gerekend. Dit geeft aanleiding tot, weliswaar geringe, verschillen.

9) De vector van aandelen a is te berekenen uit:
 $a = \{ \{y\} - X' - \{m\} \}^{-1} s$, waarbij a , y , m en s (kolom)vectoren zijn van resp. de aandelen van de „agrarische produkten”, de totale produkties, de importen en de leveringen van de agrarische sector aan (van) de voedingsmiddelenindustrieën. Een vector tussen accolades is een diagonaalmatrix met de betreffende vector op de diagonaal. X is de matrix van onderlinge en interne leveringen van de voedingsmiddelenindustrieën.

Een eenvoudiger methode maakt gebruik van de ter beschikking staande gegevens over hoeveelheden en waarden van binnenlands verbruikte „agrariſche produkten” 10). Door de totale waarde aan binnenlands verbruikte „agrariſche produkten” te relateren aan de consumptieve bestedingen van de gezinnen, wordt het doel op directe wijze bereikt. Deze methode is verder uitgewerkt in ons eerste artikel.

Aldus zou men voor beide rekenmethoden kunnen aangeven wat een prijsverhoging van 1% van „agrariſche produkten” voor gevolgen heeft voor de kosten van levensonderhoud; dit is echter niet zonder meer geoorloofd, omdat het margegedrag van verwerkende industrie en handel in de berekening moet worden betrokken. De uitwerking hiervan is eveneens te vinden in ons eerste artikel.

Toepassing van de twee rekenmethoden

Een vergelijkende berekening wordt gemaakt voor de Nederlandse volkshuishouding in 1970. Daarbij is de inhoud van het begrip „agrariſche produkten” op vier verschillende manieren gedefinieerd, namelijk:

1. alleen produkten waarvoor een markt- en prijsregeling bestaat (MP-produkten), te zamen met landbouwprodukten die een geïnduceerde prijsverandering ondergaan 1);
2. akkerbouw- en veehouderijprodukten;
3. akkerbouw-, veehouderij- en tuinbouwprodukten 11);
4. akkerbouw-, veehouderij-, tuinbouw-, visserij- en exotische (o.a. koffie, thee, cacao, tabak) landbouwprodukten.

De op de input-output-tabel gebaseerde methode kan alleen worden toegepast op de laatste drie definities van „agrariſche produkten”, omdat voor de produkten in groep 1 geen afzonderlijke rij in de input-output-tabel is ingeruimd.

Tabel 1. Resultaten, gebaseerd op de input-output-tabel 1970

Definitie „agrariſche produkten”	Aandelen van de agrariſche produkten in de finale leveringen aan gezinnen		
	2	3	4
Slachterijen, Vleeswarenfabrieken	83%	83%	83%
Zuivelindustrie	85%	85%	85%
Vis-, groente- en fruitconservenindustrie	5%	19%	40%
Graanverwerkende industrie	52%	52%	56%
Suikerfabrieken	54%	54%	54%
Bloemverwerkende industrie	22%	24%	27%
Choc- en suikerwerkenindustrie	11%	12%	44%
Overige voedingsmiddelenindustrie	37%	38%	55%
Drankenindustrie	7%	8%	8%
Tabakverwerkende industrie	0%	0%	13%
Totale afzet van „agrariſche produkten” via de voedingsmiddelenindustrie aan de consumenten (in mln. gld.)	4.838	5.000	5.798
Directe afzet aan consumenten (in mln. gld.)	619	1.641	1.641
Totale uitgaven van gezinnen aan voedingsmiddelen (in mln. gld.)	18.500	18.985 a)	18.985 a)
Percentage „agrariſche produkten” in voedingsmiddelen	29,5	35,1	39,2
Macro-marge in %	70,5	64,9	60,8
Percentage „agrariſche produkten” in de consumptiebestedingen van gezinnen	8,3	10,1	11,3
Idem, na correctie b)	8,4	10,3	11,5

Bron: CBS, *De produktiestructuur van de Nederlandse volkshuishouding*, deel VI, bijlage I, CBS, *Nationale Rekeningen 1973*.

a) Inclusief bloemen en planten, aangezien de directe afzet aan de consumenten ook de sierteelprodukten van de tuinbouw omvat.

b) Een gering deel van de „agrariſche produkten” wordt aan bedrijfstakken buiten de voedingsmiddelenſeſter geleverd (bijv. hotels en restaurants, strokartonindustrie) en komen indirect voor het grootste deel in de consumptieve ſector. Deze leveringen zijn in de gecorrigeerde cijfers opgenomen.

Tabel 1 geeft een overzicht van de aandelen van de „agrariſche produkten” in de finale leveringen aan de gezinshuishoudingen voor tien onderscheiden bedrijfstakken in de voedingsmiddelenſector. De verschillen in percentages

tussen de diverse bedrijfstakken zijn hier opmerkelijk, ook wanneer de meest ruime definitie van agrariſche produkten wordt gehanteerd. Dit illustreert de noodzaak om van een sterk uitgesplitste input-output-tabel gebruik te maken. Vervolgens geeft tabel 1 het indirecte (via de voedingsmiddelenindustrie) en directe verbruik van „agrariſche produkten”. Door het verbruik te relateren aan de totale uitgaven van de gezinnen aan voedingsmiddelen, verkrijgen we het percentage „agrariſche produkten” in voedingsmiddelen.

Het resterende deel van de consumptieve bestedingen aan voedingsmiddelen wordt wel een macro-marge genoemd 2). Afhankelijk van de definitie van „agrariſch produkt” bedraagt de macro-marge resp. 70%, 65% of 61%. Het laatste getal lijkt ons in dit verband het meest zinvol 12).

In de laatste twee rijen van tabel 1 zijn de percentages „agrariſche produkten” in de totale consumptieve bestedingen van de gezinshuishoudingen gegeven. Delen we deze percentages door 100, dan wordt de geschatte (procentuele) verandering van de „kosten van levensonderhoud” verkregen, ten gevolge van een prijsverandering van 1% van „agrariſche produkten” (zie tabel 2, eerste kolom).

Het lijkt ons dat Schenk 2) heeft geprobeerd om de invloed van de prijs van „agrariſche produkten” volgens definitie 4 van „agrariſche produkten” te bepalen. Zijn resultaat is eveneens gebaseerd op een input-output-tabel, doch verschilt aanmerkelijk van onze berekening op basis van de input-output-methode (zie tabel 2, eerste en derde kolom).

Tabel 2. De verandering van de kosten van levensonderhoud (in procenten) i.g.v. een prijsverandering van 1% van de „agrariſche produkten” bij diverse definities en methoden, berekend voor de Nederlandse volkshuishouding in 1970

Definitie van „agrariſche produkten”	Input-output-methode	Directe methode a)	Resultaat van Schenk
1. Marktordeningsprodukten	—	0,068	—
2. Akkerbouw- en veehouderijprodukten	0,083	0,094 b)	—
3. Groep 2 + tuinbouwprodukten	0,101	0,113 b)c)	—
4. Groep 3 + visserijprodukten en exotische landbouwprodukten	0,113	—	0,13

a) Bepaald uit gemiddelden over twee opeenvolgende oogstjaren.

b) Gegevens ontleend aan LEI/CBS, *Landbouwcijfers*, 1972, 1973.

c) Exclusief sierteelprodukten.

Als oorzaken voor deze afwijking kunnen we noemen:

- a. De benadering van Schenk is gebaseerd op een te grote aggregatie. De voedings- en genotmiddelenindustrie wordt als één geheel gezien. De resultaten, gepresenteerd in tabel 1, geven aan dat aggregatie alleen verantwoord is, als elke bedrijfstak in de voedingsmiddelenſector een gelijk percentage afzet aan de gezinnen heeft. Dit is echter niet het geval.
- b. De omvang van de geïmporteerde agrariſche produkten ten behoeve van het consumptief verbruik is door Schenk overschat met ongeveer f. 1 mrd. Het valt echter niet na te gaan hoe de importen bepaald zijn.
- c. Schenk heeft het eigen verbruik van landbouwers buiten de totale consumptieve bestedingen (aan voedings- en genotmiddelen) gelaten.

Naast de vrij ingewikkelde input-output-methode is er de z.g. *directe methode*. Deze methode is vanwege het ontbre-

10) De gegevens zijn te vinden in LEI/CBS, *Landbouwcijfers*, 1972, 1973, 1974, tabellen 81 t/m 85.

11) Bosbouwprodukten worden buiten beschouwing gelaten, omdat deze bedrijfstak geen noemenswaardige leveringen heeft aan consumenten en voedingsmiddelenindustrie.

12) Ter vergelijking is het wellicht interessant om te vermelden dat in 1970 de macro-marge in de VS 69% bedroeg. Zie W. W. Wilcox e.a., *Economics of American agriculture*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1974, blz. 139.

Waar vliegen we straks heen ?

Enige kanttekeningen bij de door het Centraal Planbureau gemaakte kosten-batenanalyse van de tweede nationale luchthaven

PROF. DRS. E. H. VAN DE POLL

De pogingen die in Nederland worden gedaan om een zo goed mogelijk inzicht te geven van de economische merites van grote infrastructuurwerken verdienen volgens de auteur de aandacht van allen die betrokken zijn bij het hanteren van economische gegevens bij het overheidsbesluitvormingsproces. In verband daarmee wordt in dit artikel ingegaan op een nieuwe berekening op dit gebied, nl. op de door het Centraal Planbureau gemaakte kosten-batenanalyse van de tweede nationale luchthaven 1). Prof. Van de Poll, hoogleraar vervoers- en verkeerseconomie aan de Technische Hogeschool Delft, vermeldt in kort bestek de meest essentiële onderdelen van de berekeningen. Hij maakt daarbij enkele kritische opmerkingen ten aanzien van de gehanteerde discontovoet, de prognose en de onderzoekopdracht, en concludeert op grond daarvan dat op basis van de thans gemaakte studies nog geen besluit omtrent de tweede nationale luchthaven kan worden genomen.

De uitkomsten van de berekening

In de studie worden de sociaal-economische voordelen van verschillende alternatieven gesteld tegenover de sociaal-economische nadelen zodat deze projecten zo goed mogelijk kunnen worden getoetst aan maatschappelijke doelstellingen. De berekeningen zijn gemaakt door de situatie met de tweede nationale luchthaven te vergelijken met de situatie zonder. Deze vergelijking is uiteraard moeilijk, vooral ook omdat bepaalde effecten van de tweede nationale luchthaven moeilijk of niet via prijzen in geld kunnen worden gewaardeerd.

Er is van uitgegaan dat de tweede nationale luchthaven in 1985 operationeel zou moeten zijn en een levensduur zal hebben van 30 jaar. Voor deze periode zijn de kosten en baten, die verspreid over de tijd ontstaan, geraamd en met behulp van een disconteringspercentage van 10% gedisconteerd naar het jaar 1985. Een verkorte weergave van de resultaten staat in tabel 1.

De in de tabel genoemde kosten en baten zijn voor 12 verschillende varianten uitgerekend en vergeleken de situatie met het project (Schiphol en tweede nationale luchthaven samen) met die zonder het project (alleen Schiphol). De berekeningen hebben geen strikt nationaal karakter gehad om-

dat ook de voor- en nadelen van buitenlanders die de Nederlandse internationale vliegvelden zullen gebruiken in de berekeningen zijn meegenomen.

De 12 varianten waarvan de berekeningen zijn gemaakt, kunnen als volgt kort worden toegelicht.

1. Hoofdvariant: gemiddelde aanleg- en constructiekosten verkeersverdeling Schiphol TNL 30 : 70 in 2000; prognose 80 mln. passagiersbewegingen in 2000.
2. Markerwaard: aanlegkosten en constructiekosten zoals die van de desbetreffende locatie
3. Leerdam: zijn bepaald, voorts invloed van de
4. Dinteloord: locatie op de verkeersomvang aange-
5. Maasvlakte: genomen.
6. Goeree:
7. Hoge prognose: 100 mln. passagiersbewegingen in 2000.
8. Lage prognose: 60 mln. passagiersbewegingen in 2000.
9. Verdeling 10/90: verkeersverdeling Schiphol TNL 10 : 90 in 2000.
10. Verdeling 0/100: alle verkeer op de TNL en sluiting van Schiphol.
11. Vrije verdeling 30/70: een variant van de verkeersver-

1) Het rapport werd opgesteld door J. B. Vermetten en V. P. C. F. Herzberg.

ken van gegevens alleen maar toe te passen bij hantering van de eerste drie definities van „agrarische produkten”.

Het resultaat voor de landbouwprodukten met een markt- en prijsregeling (MP-produkten) werd verkregen met behulp van formule (4) uit ons eerste artikel 1). Bij gebruik van de definities 2 en 3 van „agrarische produkten” krijgen we uitkomsten die hoger zijn dan de overeenkomstige cijfers, gebaseerd op de input-output-methode (zie tabel 2). De oorzaak hiervan is moeilijk aan te geven. Het kan zowel liggen aan de kwaliteit van het statistisch materiaal als aan de gemaakte veronderstellingen bij de input-output-methode.

Bij de directe methode behoeven we geen veronderstellingen te maken over het aandeel van „agrarische produkten in importen en in de diverse afzetcategorieën van de onderscheiden bedrijfstakken. Landbouwcijfers verstrekken zonder meer gegevens omtrent het binnenlands verbruik. Het

blijft echter de vraag in hoeverre, bij het samenstellen van de gegevens in „landbouwcijfers”, niet dezelfde, of nog minder verantwoorde, veronderstellingen zijn gemaakt.

De resultaten, zoals gepresenteerd in tabel 2, geven aan dat de belangrijkste verschillen in het berekende effect op de „kosten van levensonderhoud” voortkomen uit de definitie van „agrarische produkten”. Hoewel niet te verwaarlozen, zijn verschillen, veroorzaakt door het gebruik van diverse rekenmethoden en statistische bronnen, van veel geringere omvang.

Conclusie

Het is belangrijk de definitie van het begrip „agrarische produkten” voorop te zetten bij berekeningen ten aanzien

Tabel 1. Kosten en baten van de tweede nationale luchthaven (mrd. gld. prijzen 1973)

	1 Hoofd- variant	2 Marker- waard	3 Leer- dam	4 Dintel- oord	5 Maas- vlakte	6 Goeree	7 Hoge prog- nose	8 Lage prog- nose	9 Ver- deling 10/90	10 Ver- deling 0/100	11 Vrije ver- deling 30:70	12 Lage capaciteit Schiphol
Totale kosten	6,10	5,00	7,29	5,05	7,56	6,49	6,89	5,84	7,10	7,54	6,20	6,70
Totale baten	13,18	13,62	15,12	13,71	12,76	11,32	25,90	7,69	5,34	2,66	17,49	25,12
Voordelig saldo	7,08	8,62	7,83	8,66	5,20	4,83	19,01	1,85	-1,76	-4,88	11,29	18,42
Baten												
Expl. ontvangsten luchthaven	3,95	3,93	4,06	3,98	3,96	3,83	9,56	1,46	-0,20	-1,54	5,64	9,58
Netto-baten reizigers en vracht	8,13	8,25	10,37	8,16	7,65	6,20	13,59	4,64	3,47	1,43	9,42	12,33
Indirecte economische aspecten	0,94	0,88	1,17	0,93	1,04	1,20	2,51	1,30	1,26	1,33	2,20	1,58
Milieu-effecten/geluidshinder	0,33	0,39	-0,51	0,68	0,47	0,54	0,31	0,29	0,83	1,43	0,25	1,67
Rest gewaardeerde effecten	-0,17	-0,03	0,03	-0,04	-0,36	-0,45	-0,07	0	-0,02	-0,03	-0,02	0,04
Invloed op recreatie, ruimte- lijke inpassing, werkgelegenheid, afstandsverschillen in de lucht	PM	PM	PM	PM	PM	PM	PM	PM	PM	PM	PM	PM
Totaal	13,18	13,62	15,12	13,71	12,76	11,72	25,90	7,69	5,34	2,66	17,49	25,12

deling tussen Schiphol en TNL waarbij de verdeling niet op productie-technische overwegingen wordt gebaseerd, maar op voorkeuren van de luchtreizigers echter onder voorwaarde dat de capaciteit van Schiphol niet wordt overschreden (40 mln. passagiersbewegingen in 2000).

12. Lage capaciteit van Schiphol: capaciteit van Schiphol 24 mln. passagiersbewegingen in 2000.

Bepaling van kosten en baten

De kosten omvatten kosten van grondverwerving, bouwrijpmaken, constructiekosten, verkeersinfrastructuur op de luchthaven en buiten de luchthaven, exploitatiekosten van de luchthaven en enkele andere kostencategorieën. De totale kosten zijn voor de Markerwaard het laagst, omdat de kosten van grondverwerving en schadevergoedingen hier minder belangrijk zijn dan bij de andere alternatieven. Voor de Maasvlakte zijn de totale kosten het hoogst geraamd. Dit wordt veroorzaakt door het feit, dat men hier gedacht heeft aan de constructie van een eiland in, vergeleken met die van de Markerwaard, zeer diepe zee, nl. de Noordzee, een eiland, dat door een dam met de kust verbonden zal worden. Goede kostenramingen maken is uiteraard zeer moeilijk. Dit is eigenlijk pas mogelijk wanneer de diverse alternatieven in detail zijn uitgewerkt. In de onderhavige studies kan men dus slechts globale cijfers hieromtrent geven in de hoop de onderlinge kostenverhoudingen daarin voldoende tot hun recht te doen komen.

De baten bestaan in de eerste plaats uit de exploitatie-ontvangsten: het verschil in exploitatie-ontvangsten tussen de situatie met en zonder de tweede nationale luchthaven. De aldus berekende exploitatie-uitgaven zijn uiteraard hoger bij een hoge prognose en omgekeerd. Bij de 10/90-verdeling en de 0/100-verdeling zijn ze volgens tabel 1 negatief omdat men heeft aangenomen dat deze verdelingen gedurende een zekere periode gepaard zullen gaan met een zekere terugslag in het luchtverkeer.

Na de exploitatie-ontvangsten komen de z.g. netto-baten als verreweg de belangrijkste batenpost te voorschijn. De netto-baten worden afgeleid uit het (extra) nut dat de tweede nationale luchthaven aan de gebruikers verschaft (na aftrek van de kosten die het gebruik voor hen zelf meebrengt). Het extra nut dat gebruikers van de constructie van twee luchthavens genieten in vergelijking met een situatie met één luchthaven ontstaat voornamelijk doordat met 2 luchthavens de congestie en andere bezwaren kunnen worden vermeden die anders zouden zijn ontstaan. Dit nut is bij de calculaties in geld gewaardeerd door de z.g. restrictiefactoren, die zouden zijn ontstaan bij beperking van het luchthavenaanbod in de situatie zonder tweede nationale luchthaven, als het ware te vertalen in fictieve afstandsverlenging (dit zijn afstandsverlengingen die hetzelfde effect zullen hebben op het aanbod van luchtreizigers als van de restrictiefactoren zoals congestie e.d. mag worden verwacht).

Wanneer deze restrictiefactoren in afstanden zijn uitgedrukt, wordt het mogelijk de verschillen in transportkosten en tijd van de gebruiker te berekenen tussen de situatie met

van het effect van agrarische prijzen op de „kosten van levensonderhoud”. Welke definitie van toepassing is, hangt af van de vraagstelling. Gaat het hierbij bijv. om het kwantificeren van de oorzaken van de stijging in het consumptieprijsspeil, uitgesplitst naar de prijzen van diverse soorten goederen en diensten, dan kan een zeer ruime definitie van „agrarische producten” van toepassing zijn. In het kader van de *prijzetting* van landbouwproducten in EG-verband, behoort de definitie echter te worden beperkt tot de producten waarvoor een markt- en prijsregeling bestaat (alsmede de landbouwproducten die een geïnduceerde prijsverandering ondergaan) 13). Bovendien zijn dit slechts twee voorbeelden van mogelijke vraagstellingen.

Daarnaast blijken meerdere rekenmethoden te bestaan. Welke methode wordt gehanteerd, heeft relatief weinig invloed op het resultaat mits enige nauwkeurigheid wordt be-

tracht. Dit laatste betekent voor de methode, gebaseerd op de input-output-tabel, dat de onderscheiden bedrijfstakken in de voedingsmiddelensector vrij homogeen moeten zijn. Voorts zijn de uitkomsten van de berekeningen afhankelijk van het referentiejaar; in dit artikel 1970. De relatief verminderde consumptie van landbouwproducten leidt voor latere jaren ook tot een afnemende invloed van de prijzen van agrarische producten op de kosten van levensonderhoud.

A. J. Oskam

13) De Commissie van de EG werkt waarschijnlijk met ongeveer dezelfde definitie. Zij bepaalde de invloed van een gemiddelde prijsverhoging van 9%, op de „kosten van levensonderhoud”, op 0,6%. Zie *NRC Handelsblad*, 13 februari 1975.

en zonder tweede nationale luchthaven (in termen van het voor- en na-transport op het land) waarna het extra nut van een constructie van twee luchthavens t.o.v. één luchthaven kan worden bepaald. Bij deze berekeningen zijn de transportafstanden met behulp van gemiddelde kosten per km in kosten uitgedrukt. De tijdsverschillen zijn eveneens in geld uitgedrukt waarbij bepaalde waardenormen voor tijdswinst/verkeer werden gehanteerd. Om deze berekening te kunnen maken was het uiteraard nodig de omvang en de (eventuele) keuze voor de ene of de andere luchthaven vast te stellen. Dit is geschied met behulp van een luchthavenmodel waarin als verklarende variabelen zijn opgenomen: capaciteitsgrenzen luchthaven, afstanden enz. Het Centraal Planbureau geeft een gedetailleerde beschrijving van de gevolgde methodiek in deelstudie 1. De netto-baten zijn hoger als van een hoge prognose wordt uitgegaan en omgekeerd. Ook de niet op een vrije keuze van de gebruiker gebaseerde verdeling van de luchtreizigers over de twee luchthavens, beperken uiteraard de nettobaten van die reizigers, omdat men voor- en na-transportkosten zal ondervinden, die men bij een vrije keuze zou hebben vermeden.

Bij het bepalen van de indirecte effecten heeft het Centraal Planbureau zich een beeld trachten te vormen van de doorwerking van een specifieke investering in de tweede nationale luchthaven op onze economie als totaal ten gevolge van „forward and backward linkages” en deze vergeleken met de indirecte effecten die zouden zijn ontstaan bij investeringen in een algemeen z.g. „general pakket”. Hierbij is gebruik gemaakt van een macro-economisch reallocatiemodel waarmee de gevolgen kunnen worden gemeten van verschuivingen van de produktie en de daarmee corresponderende investeringen en werkgelegenheid. Wanneer de tweede nationale luchthaven zou worden aangelegd, zou een bepaalde produktierichting worden ingeslagen die meer of minder indirecte effecten met zich mee zal kunnen brengen dan zonder tweede nationale luchthaven en dus bij het kiezen van andere produktierichtingen zouden zijn ontstaan. Per saldo worden van de tweede nationale luchthaven relatief grotere indirecte effecten verwacht dan anders zouden hebben plaatsgevonden, zodat onder de baten een positieve post kan worden vermeld. Voor de uitkomst van de berekening is deze post overigens van ondergeschikt belang. Het niet-aanleggen van de tweede nationale luchthaven wordt in de beschouwingwijze in eerste instantie als gewijzigd beleid gezien, het aanleggen als een ongewijzigd beleid. Er zijn echter ook berekeningen gemaakt waarbij het tegengesteld standpunt is ingenomen, welke weinig verschil te zien geven t.o.v. de eerste berekeningen (volgens deelstudie 2 van het CPB).

Interessant zijn de pogingen om milieu-effecten en de geluidshinder-effecten economisch te waarderen. Bij de berekening van de milieu-effecten (excl. geluidshinder) is men ervan uitgegaan, dat er kosten zullen moeten worden gemaakt om de lucht, water- en bodemverontreiniging te voorkomen. De effecten hiervan zijn via het reeds eerdergenoemd reallocatiemodel doorgerekend evenals dat bij de reeds eerdergenoemde indirecte effecten is geschied. Vergelijken zijn de milieuverontreiniging samenhangend met de specifiek aan de orde zijnde investeringen met milieuverontreiniging in het algemeen, die anders zou zijn ontstaan. Uit de berekeningen komt te voorschijn dat de luchthaven met zijn indirecte effecten een relatief milieuvriendelijk project is. De milieufactor wordt dan ook als bate opgevoerd omdat het milieu-effect bij niet aanleggen van de tweede nationale luchthaven ongunstiger zou zijn; een vrij verrassend resultaat.

De geluidshinder daarentegen is van meer belang en wordt wel als negatieve post in de kosten-batenberekening opgenomen, omdat de geluidshindereffecten groter zullen zijn bij het wel bouwen van een tweede nationale luchthaven dan anders het geval zou zijn geweest. Het Centraal Planbureau heeft bij het pogen om de geluidshinder te waarderen, getracht nieuwe wegen te bewandelen en een methode ontwikkeld die niet uitsluitend op de woonsituatie, maar ook op andere gebieden

kan worden toegepast. Het is zeker de moeite waard om kennis te nemen van de methodiek die door het CPB is ontwikkeld. Het zou echter te ver voeren in dit artikel daar op in te gaan. Het laatste woord zal hierover nog zeker niet zijn gesproken al was het alleen al omdat de belangstelling voor dit emotioneel geladen onderwerp de aandacht speciaal op de hier ontwikkelde methodiek zal vestigen. Per saldo zet de post geluidshinder en milieu-effecten weinig zoden aan de dijk in de berekening, hetgeen op zich zelf merkwaardig is en tegengesteld aan de gevoelens die in grote groepen van de bevolking op dit terrein leven.

De rest van de in geld gewaardeerde baten is van ondergeschikt belang en kunnen hier verder buiten beschouwing blijven. Wel kan uit de tabel worden afgeleid dat diverse zeer essentiële effecten niet in geld konden worden gewaardeerd zoals bijv. de in deze tijd toch voor de besluitvorming uiterst belangrijke effecten op de werkgelegenheid en de ruimtelijke inpassing. Wel worden de mogelijke effecten van de werkgelegenheid in deelstudie 3 geanalyseerd, maar tot een waardering in de kosten-batenberekening is het niet gekomen 2).

De gehanteerde disconteringsvoet

In de studie van het Centraal Planbureau is overeenkomstig de aanbeveling van de commissie normen en maatstaven van de Commissie voor de Ontwikkeling van Beleidsanalyse (COBA) een disconteringsvoet van 10% gebruikt. Het gekozen disconteringspercentage heeft uiteraard grote invloed op de uitkomsten van de berekening. Projecten met een relatief lange levensduur zoals de tweede nationale luchthaven (30 jaar) komen t.o.v. kortlopende projecten relatief beter uit de bus wanneer een lage disconteringsvoet wordt gebruikt en omgekeerd. Op de problematiek van het bij deze berekening gehanteerde en door de COBA aanbevolen disconteringspercentage gaat het Centraal Planbureau helaas niet in. Dit is jammer.

De aanbevolen 10% is gebaseerd op overwegingen van allocatie. In deze gedachtingang mag een overheidsproject niet ter hand worden genomen wanneer daardoor andere marginale investeringen met een hoog rendement niet meer zouden kunnen plaatsvinden. Volgens de COBA-commissie moeten daarom de rendementen van overheidsinvesteringen, die worden overwogen, worden vergeleken met rendementen van marginale investeringen in het bedrijfsleven.

In het rapport van de COBA-commissie wordt vermeld, dat de problematiek met betrekking tot de keuze van de juiste disconteringsvoet ingewikkeld is en dat het Centraal Planbureau reeds geruime tijd tracht om de gegevens omtrent het marginale rendement in Nederland verbeteren 3). Het is te betreuren dat deze werkzaamheden nog niet tot resultaten hebben geleid en in het kader van de kosten-batenanalyse voor de tweede nationale luchthaven konden worden verwerkt.

Er bestaat m.i. bij diegenen die economisch bezig zijn bij het aandragen van economische berekeningen ten behoeve van de besluitvorming omtrent infrastructurele overheidsprojecten grote behoefte aan meer duidelijkheid op het punt van de in de berekening te gebruiken disconteringsvoet. Met name dient daarbij de vraag aan de orde te worden gesteld in hoeverre het marginaal rendement van investeringen (dat naar ik aanneem uit cijfers uit het verleden is bepaald) een inflatiecomponent bevat. Wanneer dit namelijk het geval is, en dit lijkt zeer aannemelijk, dan zal het aldus gevonden rendementspercentage niet als discontovoet mogen worden gebruikt wanneer, zoals bij de onderhavige studie, met kosten en baten in constante prijzen wordt gewerkt omdat dan de dis-

2) Tijdens het onderzoek zou vermoedelijk ook een minder groot effect op de werkgelegenheid zijn gevonden dan nu, omdat de situatie op dit gebied sterk is veranderd.

3) *Beleidsanalyse*, nr. 1, 1974, blz 23.

conteringsvoet wel en de kosten en baten geen inflatiecomponent zouden bevatten, hetgeen inconsistent is.

De problematiek van de te hanteren disconteringsvoet wordt ook aan de orde gesteld in het rapport van de commissie Klaasesz over de Oosterschelde-dam. In dit rapport wordt niet gerekend met de door de COBA-commissie aanbevolen 10%, maar met een lagere disconteringsvoet (3 alternatieven die alleen lager zijn, nl. 2, 4 en 6%). Het is verwonderlijk dat in twee rapporten die allebei tot doel hebben bij te dragen aan het besluitvormingsproces op het gebied van grote overheidsinfrastructuur-projecten van een zeer verschillende conceptie wordt uitgegaan t.a.v. de disconteringsvoet, zodat de uitkomsten van beide berekeningen niet vergelijkbaar zijn, al wordt dit dan ook misschien niet altijd even duidelijk beseft.

Het Centraal Planbureau heeft overigens in haar rapport wel nagegaan in hoeverre de baten-kostenverhouding wordt beïnvloed door de keuze van het disconteringspercentage. Uit de op dit punt gemaakte berekeningen blijkt duidelijk dat de baten-kostenverhouding zeker niet ongevoelig is voor variaties in de disconteringsvoet, reden te meer om grotere klaarheid te brengen t.a.v. de in dit soort berekeningen te hanteren discontovoet.

De prognose

Om de kosten en de baten te kunnen berekenen, heeft het Centraal Planbureau gewerkt met bepaald prognosemateriaal. Het is voor ingewijden in deze materie duidelijk dat de gehanteerde prognoses grote invloed uitoefenen op de resultaten van de berekening.

In eerste instantie is bij de berekeningen uitgegaan van de gedachten die hieromtrent door de planninggroep tweede luchthaven zijn ontwikkeld en die voor het jaar 2000 80 mln. passagiersbewegingen als de meest waarschijnlijke ontwikkeling heeft gekenschetst. Het Centraal Planbureau heeft daarnaast nog een aantal andere voorspellingen op het gebied van de luchtvaartontwikkeling doorgererekend. Om de effecten economisch te kunnen waarderen, was het tevens nodig prognoses te maken omtrent de te verwachten verdeling van het luchtverkeer over twee luchthavens in het geval dat de tweede luchthaven zou worden aangelegd. Ook werden bij de berekeningen voorspellingen over de te verwachten capaciteit voor Schiphol ingevoerd (zie tabel).

De vraag naar het nut van het voorspelde verkeer wordt door het Centraal Planbureau niet aan de orde gesteld. Ook niet de vraag of en in welke mate de omvang van het luchtverkeer zouden kunnen worden beïnvloed en wat daarvan de gevolgen zouden zijn. De berekeningen hebben zich in feite gebaseerd op het principe van de opvang van het te verwachten luchtverkeer zonder meer.

Het is de vraag of een op dit principe gebaseerde berekening voldoende gegevens aandraagt voor het besluitvormingsproces. Het probleem van al of niet tegemoetkomen aan het te verwachten verkeer is overigens ook elders aan de orde bij het wegverkeer. Het is mijn indruk dat bij het wegverkeer een goed uitkomende kosten-batenanalyse die gebaseerd is op het tegemoetkomen aan het te verwachten verkeer, nauwelijks nog een maatstaf is voor het nemen van beleidsbeslissingen, waarbij ik in het midden laat of zulks terecht is of niet. De vraag is in ieder geval aan de orde of bij het luchtverkeer een op deze basis verkregen gunstige uitkomst *wel* als basis voor de besluitvorming kan worden gebruikt. Het zou overigens voor het Centraal Planbureau moeilijk zijn geweest realistische veronderstellingen in te voeren in de berekeningen over de maatregelen die zouden moeten worden genomen om bijv. het luchtverkeer in de toekomst te beperken. In de politieke wereld die de normen moet aangeven voor ons denken in de toekomst op dit gebied kan wel is waar worden beluisterd dat bepaalde groeperingen het wenselijk achten dat het luchtverkeer niet in die mate blijft groeien als nu in de prognoses is aangenomen, maar er worden in die kringen niet altijd even duidelijke uitspraken gedaan over de niet gemakkelijk aan te

geven en vermoedelijk weinig populaire maatregelen die zulks zouden moeten bewerkstelligen, noch over de economische gevolgen daarvan. Dit geldt overigens niet alleen voor het luchtverkeer, maar ook voor bijv. het wegverkeer.

De opdracht aan het Centraal Planbureau

Het Centraal Planbureau heeft bij haar analyse uiteraard moeten handelen volgens een bepaalde opdracht. Tijdens het lezen van de resultaten is bij schrijver dezes de vraag naar voren gekomen of deze opdrachtverstrekking wel voldoende doordacht is geweest en of het op elkaar instellen van vraagstellende instanties en onderzoekbedrijvende instanties tijdens het onderzoek — een moeilijk probleem — wel zodanig is geweest, dat een voor de besluitvorming maximaal resultaat uit de bus is gekomen.

Het Centraal Planbureau heeft als opdracht gekregen een breed opgezette sociaal-economisch kosten-batenanalyse te maken van een (tweede) grote luchthaven. Het Centraal Planbureau heeft zich niet beziggehouden met de uiteraard delicate vraag, waar deze luchthaven zou moeten komen. Omtrent de plaatskeuze werd een onderzoek uitgevoerd door een andere onderzoeksgroep onder auspiciën van de Rijksluchtvaartdienst nl. de Planninggroep Tweede Nationale Luchthaven, met als voorzitter Ir. Th. Segers. 4).

De gevolgde werkwijze doet wat wonderlijk aan, omdat de vraag of er een tweede nationale luchthaven moet komen moeilijk los kan worden gezien van de vraag waar deze moet komen en omgekeerd. Het had dan ook uit een doelmatigheidsoogpunt organisatorisch meer voor de hand gelegen één instantie met het onderzoek te belasten, waardoor ook duidelijker zou zijn komen vast te staan wie verantwoordelijk is voor opzet en uitkomsten van een belangrijk onderzoek als het onderhavige. Nu heeft het Centraal Planbureau gebruik moeten maken van gegevens die door en onder verantwoordelijkheid van de Planninggroep Tweede Nationale Luchthaven van de Rijksluchtvaartdienst waren verzameld, waardoor een, volgens mij althans, op het eerste gezicht niet noodzakelijke vermenging van werkzaamheden en verantwoordelijkheden is ontstaan.

Bij het lezen van het rapport is bovendien de vraag gerezen of bepaalde ook voor onderzoek in aanmerking komende alternatieven om het geschatte luchtverkeer op te vangen niet ten onrechte buiten beschouwing zijn gebleven. Zo is geen alternatief opgenomen waarbij wordt nagegaan wat de economische consequenties zouden zijn van een grotere groei van het luchtverkeer op de bestaande regionale luchthavens en werd ook geen berekening gemaakt voor een tweede nationale luchthaven in meer internationaal verband 5). Het lijkt aannemelijk dat deze alternatieve mogelijkheden met behulp van dezelfde methodieken die voor de andere alternatieven zijn toegepast, gemakkelijk hadden kunnen worden meegenomen. Nu ontbreken tot op zekere hoogte nog gegevens die voor de besluitvorming met betrekking tot de tweede nationale luchthaven relevant kunnen zijn.

Conclusie

De uitvoerige rapporten van het Centraal Planbureau met betrekking tot de tweede nationale luchthaven zijn vooral door de gehanteerde moderne methodieken bijzonder interessant. De rapporten geven bovendien een zeer grote hoeveelheid cijfers en berekeningen die het mogelijk maken de discussie over het al of niet aanleggen van de tweede nationale luchthaven uit de verbale sfeer te halen en te brengen naar de kwan-

4) Voor de onderdelen van het totale onderzoek omtrent de tweede nationale luchthaven moge nader worden verwezen naar de studie van H. B. Roos in *ESB* van 30 juli 1975.

5) Zie advies Commissie Tweede Nationale Luchthaven, de z.g. Commissie-Den Toom.

François Quesnay (1694-1774)

François Quesnay, „mon penseur” zoals Lodewijk XV hem noemde, werd geboren te Méré, Montfort l'Amoury, als zoon van een eenvoudige landbouwer die tevens wat handel dreef. Tot zijn elfde jaar was hij analfabeet. Door zijn grote intelligentie en met veel energie ontwikkelde hij zich echter autodidactisch. Hij besloot zich te gaan toeleggen op de studie van chirurgijn, eerst als leerling van een dorpsheermeester, later als student in Parijs. Daar leerde hij ook voor graveur.

Na in 1716 zijn studie te hebben afgesloten, trouwt Quesnay en vestigt hij zich te Mantes, waar hij snel in aanzien stijgt. Van zijn vele medische geschriften — alle tijdgebonden werken, niet slecht, maar ook niet vernieuwend — is het eerste Observations sur les effects de la saignée ... (1730). Om zijn grote intelligentie, zijn welbespraaktheid en zijn vlotte pen werd Quesnay door La Peyronie, de grote voorvechter in Frankrijk van de chirurgijns in de strijd om gelijke rechten met de artsen, tot diens rechterhand gekozen. De praktisch gerichte chirurgijns behaalden later mede door toedoen van Quesnay de victorie. In 1743 behaalde Quesnay aan de faculteit van Pont-à-Mousson zijn doctorsgraad op een proefschrift getiteld De effectibus soporosis in genere. Dit kon niet in Parijs gebeuren door zijn — tengevolge van de strijd met de artsen — vele vijanden daar. Hij bewees nu echter de artsen dat hij hen ook op eigen terrein kon bevechten. Bovendien maakte de jicht, waaraan hij bijna zijn hele leven leed, hem het praktiseren als chirurgijn moeilijk en trok het minder manuele beroep van medicus hem aan.

Via de hertog van Villeroy kwam Quesnay in contact met een vriendin van Madame de Pompadour, die haar Quesnay om zijn grote toewijding en discretie (hij had voor buitenstaanders de ware aard van haar ziekte verdoezeld) aanbeval. Deze discretie en toewijding kon Madame de Pompadour — die juist in deze tijd vergiftigd dacht te worden en die ook problemen had om Lodewijk XV sexueel te blijven bevallen — goed gebruiken. Quesnay installeerde zich als haar lijfarts in het paleis te Versailles.

tiatieve sfeer waardoor de problematiek beter aangrijpbaar wordt.

Wat dit betreft heeft het CPB zeker een bijdrage geleverd aan de besluitvormingsdiscussie die bij overheidsbesluiten nog al eens te wensen overlaat. Het vermelden van zoveel relevante kwantitatieve gegevens is vooral van belang omdat het een meer gerichte discussie over de onderhavige problematiek bevordert 6).

Dat neemt niet weg, dat naar mijn mening de kwantitatieve discussie ten behoeve van de besluitvorming over de tweede nationale luchthaven nog niet is afgerond, terwijl het mij voorkomt, dat de beslissing niet alleen door rekenkundige uitkomsten, maar ook door meer emotionele factoren zal worden bepaald. Deze beslissing zal vermoedelijk dan ook nog wel enige tijd op zich laten wachten, zodat het nog onduidelijk zal zijn waar we straks heen vliegen.

E. H. van de Poll

Onder invloed van zijn beschermvrouwe steeg zijn ster snel en werd hij medisch adviseur van de koning die hem erg waardeerde. Nadat hij eenmaal de dauphin genezen had, gaf Lodewijk XV hem adelsbrieven en een wapenschild waarop i.v.m. „mon penseur” drie driekleurige viooltjes (fleurs de pensée) voorkwamen met als devies „Propter cogitationem mentis” (voor het denkvermogen). De vroegere eenvoudige boerenzoon, die zijn gehele leven een grote liefde voor het land gehouden heeft, maakte van zijn nu verkregen recht gebruik om een landgoed te kopen, het domein „Beauvoir” te Nivernais.

Te Versailles ging hij zich, beïnvloed o.a. door Malebranche en Descartes, meer en meer met filosofische en wat-ijf later zouden noemen economische zaken bezighouden. Zijn vrienden d'Alembert en Diderot vroegen hem mede te werken aan hun encyclopedie. Hiervoor schreef hij een aantal artikelen waarvan Fermiers en Grains (waarin al product total/product net) het bekendst zijn. De artikelen Hommes, Impôts en Intérêt de l'argent werden niet gepubliceerd.

Omdat de situatie aan het hof niet geschikt was om vrij over filosofische/economische zaken te discussiëren, vormde hij een clubje vrienden om zich heen, hetgeen de kern werd van de latere fysiocraten: Mirabeau, Leroy, De Butré, Le-Mercier de la Rivière e.a. met als niet echte discipelen Gournay en Turgot. Later zouden hier onder meer bijkomen Le Trosne en Dupont de Nemours (grondlegger van het bekende chemische concern).

De eerste editie van Quesnays fameuze Tableau économique — het oorspronkelijk als pedagogisch spelletje voor het hof opgezette zigzagmodel, volgens een anecdote geprecieerd door de koning — verscheen in 1758. De spreuk op de titelpagina „Pauvre paysan pauvre royaume; pauvre roy-aume pauvre souverain” was een oproep om te denken aan de armen (die onder de mercantilistische politiek bewust arm gehouden werden). Quesnay benadrukte de noodzaak tot sociale hervormingen.

Dit werk waarin de idee van een maatschappelijk surplus werd benadrukt, de samenleving werd ingedeeld in klassen en het economisch proces als totaal model werd gebracht, zou een enorme invloed gaan uitoefenen op het economisch denken. In het kringloopmodel (Quesnay was geïnspireerd door de ontdekking van de bloedsomloop) werd getracht de „natuurlijke orde” te vatten. Deze orde dacht hij te stoelen op de landbouw. Dit geschiedde in een tijd waarin de indu-

6) Zie bijv. discussie Werkgroep Onderzoek en Beleid in Verkeer en Vervoer over dit probleem.

Sleutelen aan de groei van de structurele budgetruimte

PROF. DR. J. N. F. BAKKER*
DRS. A. H. A. VAN DER MEER

Onderstaand artikel gaat over de berekening van de structurele begrotingsruimte. De auteurs gaan na in hoeverre de vanaf 1972 geschatte groeipercentages van het reële nationale inkomen aanvaardbaar kunnen worden geacht; of de gehanteerde progressiefactor niet te hoog is; in hoeverre de aangebrachte wijzigingen in de methodiek van de berekening vanuit theoretisch standpunt verdedigbaar zijn. Hierna komen zij tot een herberekening van de structurele budgetruimte voor de jaren 1972 t/m 1975 en 1976 t/m 1980, welke ruimte kleiner is dan de door de overheid berekende.

1. Algemeen

De berekening van de structurele budgetruimte in de miljoenennota's van de laatste jaren levert wederom in toenemende mate problemen op. In de jaren vóór 1969 was dit eveneens het geval, doch na de kritisch gestemde verhandeling van Oort en De Man 1) leek een zekere stabiliteit te zijn bereikt. Deze werd in 1972 doorbroken doordat formeel de feitelijke groei van de niet-belastingontvangsten aan de ruimte

werd toegevoegd 2). In 1974 werd voor de eerste maal het structurele begrotingstekort bijgesteld met f. 525 mln., waarna vooral in 1975 een aantal fundamentele wijzigingen zijn aangebracht. In de eerste plaats werd de tot dan gebruikelijke scheiding tussen reële en nominale ruimte opgeheven door de berekeningen te baseren op de totale ruimte. Deze wijziging werd gemotiveerd met het argument dat de programma-inhoud van de begroting kon worden verbeterd en de conjuncturele werking kon worden versterkt 3). Bij de berekening van de totale ruimte zou voorts worden uitgegaan van een loon- en prijsstijging „die de regering wenselijk en realiseerbaar acht”. Eventuele afwijkingen tussen gewenste en feitelijke loon- en prijsstijging zouden in het daaropvolgende jaar worden gecorrigeerd. Voorts werd de praktijk ingevoerd het begrotingstekort structureel te laten meegroeien met de toename van het nationaal inkomen (jaarlijks leverde dit dusver f. 0,2 tot f. 0,4 mrd. extra op).

* Prof. dr. J. N. F. Bakker is hoogleraar in de economie aan de Universiteit van Amsterdam. Drs. A. H. A. van der Meer is staffunctionaris bij de Centrale Rabobank te Utrecht (Stafgroep Internationaal Beleid) en schreef dit artikel (in het bijzonder de laatste paragrafen) à titre personnel.

1) C. J. Oort en G. de Man, De „Zijlstra-norm” in theorie en praktijk, *Economisch Kwartaaloverzicht*, Amsterdam-Rotterdam Bank NV, no. 12/13, 1968.

2) Voor de daarmee samenhangende consequenties zie H. M. van de Kar, De niet-belastingmiddelen en de begrotingsruimte, *ESB*, 13 maart 1974, blz. 228.

3) *Miljoenennota 1975*, blz. 31.

striële revolutie in Engeland al ingezet had. Dit is waarschijnlijk een van de oorzaken van de geringe praktische invloed van de theorie, ondanks de enorme analytische vondst van de kringloop. De constructie was een politiek, sociaal en economisch systeem tegelijkertijd, waarin alleen de landbouw als productief gezien werd. Bij de verdere uitwerking kreeg de secte nogal wat tegenstand, met name bij het uitwerken van de belastingheffing (impôt unique, heffing alleen op het land). Mirabeau werd zelfs gevangen genomen. In 1763 verscheen La philosophie rurale en begonnen „les économistes” veld te winnen.

De dood van Madame de Pompadour in 1764 kostte Quesnay veel inkomen, invloed en aanhang. De publikaties in het Journal de l'agriculture, du commerce et des finances en later in het eerst vijandige blad Les Ephémérides du citoyen droegen echter sterk tot de roem van de fysiocraten bij, evenals de publikatie La Physiocratie, een keuze uit de werken van Quesnay.

Quesnay publiceerde later als gevolg van de toegenomen oppositie (het volk verweet de fysiocraten de hoge graanprijzen, de adel was bang voor zijn inkomsten, Voltaire spuide zijn satirisch talent) niet meer op economisch terrein. De fysiocraten vervielen in een vervelend, kritiekloos herkouwen van ideeën van hun meester. Quesnay hield zich

toen met weinig succes (men maakte hem er zelfs belachelijk mee) bezig met de wiskunde. Toen in 1774 Lodewijk XV stierf moest de hoogbejaarde vroegere beschermeling van Madame de Pompadour het paleis verlaten. Hij smaakte echter het genoegen, nog voor zijn sterven Turgot minister van Financiën te zien worden.

De vriendelijke, intelligente, discrete, integere en toegewijde geleerde, met zijn grote mensenkennis en altijd bereid te helpen, heeft zich ingezet voor het maatschappelijk welzijn. Typerend is zijn uitspraak „si la gloire est belle comme les lauriers et les roses, l'utilité publique est bonne comme le pain, le vin et le lait”. Hij was niet groot en bepaald niet knap (bijgevoegd portret is sterk geflatteerd), maar had een levendige intelligentie en wist vrouwen te boeien met zijn conversatie. Hoewel hij lange tijd aan het luxueuze hof heeft vertoeft en in hoog aanzien stond bij de koning, is hij altijd eenvoudig gebleven, heeft nooit meegedaan aan intriges en heeft zelfs voor zijn kinderen geen gunsten gevraagd. Marx noemt zijn Tableau „unstreitig der genialste Einfall, dessen sich die politische Ökonomie bisher schuldig gemacht hat” en het is jammer dat door de dood van de meester aan het voornemen van Adam Smith om de Wealth of nations aan hem op te dragen de zin ontviel.

H. M. Becker

Bovendien is in verband met het structurele overschot op de betalingsbalans als gevolg van de binnenlandse onderbesteding een bijstelling van f. 1,5 mrd. van de structurele budgetruimte tot stand gebracht, hetgeen leidde tot een aanzienlijke vergroting van de ruimte.

Het geschatte groeipercentage van het reële nationale inkomen (dat zoals bekend een belangrijke component vormt bij de raming van de ruimte) werd geleidelijk in neerwaartse richting bijgesteld. Vóór 1973 bedroeg dit 4,8% per jaar. In 1973 is op grond van een onderzoek van de Studiegroep Begrotingsruimte van het Ministerie van Financiën een verlaging ingevoerd tot ca. 4%. Dit percentage werd benaderd via twee methoden, namelijk door correctie van de voor de jaren 1973 tot en met 1975 geschatte feitelijke stijging van het nationale produkt en door analyse van de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en het aanbod van arbeid. Voor de jaren 1970 tot en met 1975 werd daarbij gerekend met een gemiddelde groei van de arbeidsproductiviteit van 3,8% en een gemiddelde toename van het arbeidsaanbod met 0,2%. Voor de periode 1972-1975 zou de trendmatige reële groei van het inkomen kunnen worden gesteld op 3,8% tot 4,2% per jaar. Gelijktijdig werd de progressiefactor verlaagd tot 1,12-1,16. Uiteindelijk is bij de berekening van de begrotingsruimte voor 1973 uitgegaan van een reële groei van 5% van de belastingontvangsten, overeenkomend met iets meer dan de maximale raming waartoe de Studiegroep was gekomen. Dit percentage is in 1974 en 1975 ongewijzigd overgenomen, waarna in 1976 werd overgestapt op de minimale schatting van de Studiegroep, namelijk 3¼% bij handhaving van de trendmatige progressiefactor op 1,16. Deze cijfers zijn ook gehanteerd bij de samenstelling van de meerjarenramingen tot 1978 en de extrapolaties tot 1980.

2. Opzet van het artikel

In het hiernavolgende zullen drie onderwerpen aan de orde worden gesteld. In de eerste plaats zal worden nagegaan in hoeverre de vanaf 1972 geschatte groeipercentages van het reële inkomen aanvaardbaar kunnen worden geacht. Het belang hiervan zal weinig toelichting behoeven: zoals gezegd is verreweg het grootste gedeelte van de structurele begrotingsruimte op dergelijke schattingen gebaseerd. Wij ondersteunen de kritiek die is geleverd op de gehanteerde progressiefactor van 1,16⁵⁾ en verwijzen in dit verband naar Koopmans.

De inmiddels opgetreden sterke stijging van de arbeidsinkomensquote die mede de inkomensnivellering in de hand werkte, heeft naast de regeringsmaatregelen op dit gebied ons inziens tot gevolg dat het beter is de factor te stellen op 1,12⁶⁾. Voorts zullen wij in het kort nagaan in hoeverre de aangebrachte wijzigingen in de methodiek vanuit theoretisch standpunt verdedigbaar kunnen worden geacht. Wij volgen daartoe in hoofdzaak Stevers⁷⁾.

Tenslotte volgt een herberekening van de structurele budgetruimte voor de jaren 1972-1975 en 1976-1980.

3. De ramingen inzake het groeipercentage van het inkomen

Zoals bekend heeft de trendmatige jaarlijkse groei van het reële nationale inkomen, welke tot 1971 in ons land ca. 4,8% bedroeg, zich sedertdien niet meer kunnen handhaven. In de *Miljoenennota 1976* wordt in dit verband zelfs gesproken van een trendbreuk⁸⁾. De gemiddelde toename van het reële nationale inkomen over de periode 1971-1975 bedraagt nog geen 3% tegenover 5,5% in de periode 1966-1970. Het eerstgenoemde percentage is bovendien in wezenlijke mate geflatteerd door de betrekkelijk hoge arbeidsproductiviteit in de bedrijven in de jaren tot 1973⁹⁾. Deze groeivertraging heeft gedeeltelijk conjuncturele, doch in overwegende mate structurele oorzaken, samenhangend met de sterke toename van de structurele werkloosheid in enge zin en de stagnatie van de investeringsactiviteit (in het bijzonder breedte-investeringen) in de bedrijven. Het is aannemelijk dat de effecten hiervan

aanvankelijk werden versluierd door nog aanwezige produktiviteitsreserves in de ondernemingen vóór 1973 (o.a. tot uiting komend in een personeelsbestand dat nog in overwegende mate was gebaseerd op verwachtingen omtrent een sterkere groei in het nationale inkomen), maar dat deze (behoudens voortvloeiend uit de recessie daarna) thans vrijwel zijn verdwenen.

Ons rest thans de vraag op welke wijze de op middellange termijn mogelijke groei van de produktiviteit en de beroepsbevolking kunnen worden benaderd, uitgaande van de veronderstelling dat de regering-Den Uyl zich ten doel stelt een duurzame vertraging van het groeitempo in de toekomst ten opzichte van de periode vóór 1971 te bevorderen, zonder overigens zover te willen gaan in dit opzicht de nullijn na te streven¹⁰⁾.

Schattingen van de bijdragen van de produktiefactoren tot de groei van het inkomen zijn voor ons land o.a. gemaakt door Derksen¹¹⁾ en Denison¹²⁾. Derksens berekeningen over de periode 1960-1968 inzake de groeibijdrage van de produktiefactoren leiden tot het resultaat dat van de totale groeivoet van het potentieel netto nationaal produkt van 4,8% per jaar het leeuwedeel kan worden toegerekend aan de kapitaalvorming en de technische vooruitgang. De bijdrage van de factor arbeid stelt hij op 1% (0,7 x de volumetoename, die met inachtneming van de betere scholing op 1,4% gesteld kan worden), van de kapitaalvorming op 2% (0,3 x de volumetoename van 6,5% per jaar), van de kwalitatieve verbetering van de kapitaalvoorraad samenhangend met een daling van de gemiddelde leeftijd van de aanwezige kapitaalgoederen op 1% per jaar en van de bijdrage van de zogenaamde „disembodied” technische vooruitgang op 0,8% per jaar. De laatste factor is residueel en omvat schaalvergroting, betere organisatie e.d.

Denisons berekeningen zijn van minder recente datum en hebben betrekking op de periode vóór de loonexplosie van 1973, die het proces van vervanging van arbeid door kapitaal in de ondernemingen versnelde. Hij maakt bovendien geen onderscheid tussen „embodied” en „disembodied” technische vooruitgang. De groeivoet van het nationaal inkomen van ons land over de jaren 1950-1962 stelt hij op 4,73%, waarvan 0,87% aan de factor arbeid valt toe te rekenen (grotendeels via andere factoren dan betere scholing), 1,04% aan kapitaal en 2,82% aan factoren als verspreiding van kennis, verbeterde allocatie van produktiefactoren, schaalvoordelen e.d. Uit zijn afzonderlijke berekeningen over de perioden 1950-1955 en 1955-1962 zou men de conclusie kunnen trekken dat globaal gezien de bijdragen van de produktiefactoren relatief stabiel zijn gebleven (ca. 40%). Vermeldenswaard is voorts dat in zijn residu verspreiding van kennis een verhoudingsgewijs belangrijke plaats inneemt (0,76%) hetgeen voor de jaren vijftig wel kan opgaan.

Met alle twijfel die men kan koesteren omtrent de methodologische opzet en de actuele betekenis van onderzoeken als die van Derksen en Denison¹³⁾ kan men niet alleen op-

4) *Miljoenennota 1973*, blz. 26/28.

5) Zie L. Koopmans, Het budgettaire perspectief voor het kabinet Den Uyl, *ESB*, 20 juni 1973, blz. 557, die o.a. concludeert dat daardoor bij de opstelling van de rijksbegroting 1973 de trendmatige reële toename van de belastingontvangsten met 0,5% te hoog werd geraamd.

6) Zie ook het rapport *Kwantitatieve uitgangspunten voor het trendmatig begrotingsbeleid in de komende jaren*. Kamerstuk no. 11 780, Zitting 1971-1972, paragraaf 4.6.

7) Th. A. Stevers, *Openbare financiën en economie*, Leiden, 1971.

8) T.a.p. blz. 13.

9) CPB, *Centraal Economisch Plan 1975*, blz. 266/267.

10) Zie de rede van minister-president Den Uyl op 1 oktober 1974 gehouden te Nijmegen.

11) J. B. D. Derksen, De ontwikkeling van de kapitaaluitrusting sinds 1960, *ESB*, 10 december 1969. Derksen baseert zich o.a. op een onderzoek van H. Barger, *Growth in developed Nations, Review of Economics and Statistics*, 1969.

12) E. F. Denison en J. P. Poullier, *Why growth rates differ*, Washington, 1967.

merken dat deze tot de beste behoren waarover wij thans kunnen beschikken, doch dat bovendien het logisch verband tussen de inzet van produktiefactoren en de resultaten van de produktie op zich niet zal worden ontkend.

Neemt men dan in aanmerking dat de beroepsbevolking in ons land (excl. de structureel werklozen) werkzaam in bedrijven sedert 1972 jaarlijks trendmatig afneemt met ten minste $\frac{1}{2} \cdot \frac{3}{4} \%$ (14), de kapitaalgoederenvoorraad in de bedrijven trendmatig qua omvang niet meer is toegenomen en de factoren die in het verleden nog voor een aanzienlijke bijdrage van de „disembodied” technische vooruitgang borg stonden, thans door het naderbij komen van de „production possibility frontier” in een groot aantal sectoren goeddeels zijn uitgeput, dan moet men wel over veel optimisme beschikken door uit te gaan van een trendmatig bereikbaar groeipercentage van $3\frac{3}{4}\%$, zoals in de *Rijksbegroting 1976* is geschied. In elk geval is een hernieuwd onderzoek naar de groeimogelijkheden noodzakelijk.

Aangenomen dat de kwaliteitsverbetering van de kapitaalgoederenvoorraad in onverminderd tempo doorgang zal blijven vinden (hetgeen impliceert dat niet wordt ingegrepen in het tempo waarin de vervanging van machines e.d. plaatsvindt) en dat van de „disembodied” technische vooruitgang nog wel enige bijdrage kan worden verwacht (Derksen), getuigt zelfs een potentiële groeivoet van 2% per jaar bij ongewijzigd beleid (ruilvoetontwikkelingen buiten beschouwing gelaten) tot 1980 van veel optimisme.

Uit het voorgaande vloeit derhalve voort dat niet alleen de berekening van de structurele budgetruimte over de periode 1972-1976 tot geflatteerde resultaten aanleiding heeft gegeven (en derhalve de overheid ertoe heeft verleid het programma-effect van de begrotingen te veel op te voeren), doch dat bovendien een toekomstige trendmatige groei van het reële inkomen met $3\frac{3}{4}\%$ per jaar zonder een daarbij aansluitend structuurbeleid als een onwaarschijnlijk hoge raming moet worden gekwalificeerd. De hiermee samenhangende consequenties worden gepresenteerd in de paragrafen 5 en 6. Wij laten daarbij de meermalen geuite bezwaren tegen het opnemen van de groei van de niet-belastingmiddelen in de budgetruimte buiten beschouwing met een beroep op de door Stevers bepleite noodzaak tot het eenvoudig houden van de berekeningen rondom de ruimte ten einde de doorzichtigheid te bevorderen 15).

4. De theorie van de openbare financiën en de veranderingen in de berekeningsmethoden van de structurele budgetruimte

Zoals aangekondigd zal aan de hand van het theoretische kader dat door Stevers met betrekking tot de structurele budgetruimte is ontwikkeld, worden nagegaan in hoeverre de gewijzigde methoden van berekening in de jaren 1974 en 1975 verdedigbaar zijn. Allereerst maakt hij een onderscheid tussen de structurele effecten (programma-effecten) en conjuncturele effecten (bestedingseffecten) van de rijksbegroting. Hoewel dit onderscheid analytisch van grote waarde is, zijn beide effecten in de praktijk niet steeds uit elkaar te houden 16), maar dit aspect laten wij verder buiten beschouwing.

Stevens stelt zich daarbij een economie voor met een constante groei in de tijd van alle relevante variabelen, een z.g. „steady state”. Van een conjunctureel constante invloed van het overheidsbudget is dan sprake indien via het overheidsbudget geen verandering wordt aangebracht in de multiplier of in de multiplicand 17). De groei van de produktiecapaciteit wordt als gegeven aanvaard. De structurele invloed van het overheidsbudget komt tot uitdrukking in het beslag van de overheidssector op de nationale produktiecapaciteit. De structurele begrotingsruimte geeft dan het bedrag aan waarmee de algebraïsche som van de autonome belastingverlaging en de stijging van de netto relevante uitgaven jaarlijks mag toenemen.

Uitgangspunt voor de berekening en de hantering van de

structurele budgetruimte is derhalve dat de produktiecapaciteit elk jaar met een constant percentage toeneemt. Is er bovendien sprake van een normale bezetting dan nemen ook het nationaal produkt en het nationale inkomen met hetzelfde constante percentage toe 18). Het is hierbij niet duidelijk wat Stevers precies met „normale bezetting” bedoelt, doch in het volgende zal ervan worden uitgegaan, dat er sprake is van volledige werkgelegenheid in de Keynesiaanse zin (dus structurele werkloosheid in enge of ruime zin buiten beschouwing latend).

De „steady state” heeft als kenmerk dat investeringen, belastingen en netto relevante uitgaven en mitsdien ook het financieringssaldo met een constant percentage toenemen in de loop van de tijd.

Ingeval sprake is van progressie in de belastingen moet — in theorie — de z.g. progressiekop jaarlijks in de vorm van een belastingverlaging worden gerestitueerd. Dit is met name het geval indien de aanwending van de budgetruimte geschiedt conform de berekening.

Terloops kan nog worden opgemerkt dat in Stevers model geen ruimte is voor uiteenlopende loon- en prijsbewegingen anders dan voortvloeiende uit produktiviteitsverbeteringen. Ook ruilvoetveranderingen vinden er niet plaats. De arbeidsinkomensquote en de quote van de overige inkomens blijven impliciet constant, aangezien er sprake is van een constante kapitaalcoëfficiënt 19). Aangezien de structurele budgetruimtefilosofie niet beoogt een aanwijzing te geven omtrent de verdeling van de ruimte over de diverse bestedingscomponenten (dit gebeurt via een politiek besluitvormingsmechanisme) zullen als regel compenserende verschuivingen optreden. De structurele budgetruimte kan dan ook nooit meer dan een globale benadering geven van de ruimte die voor autonome belastingverlaging en uitgavenstijging beschikbaar is. Er zijn bovendien nog andere factoren die het globale karakter van de norm reliefs verlenen. Zo wordt de ruimteberekening door hem geïnterpreteerd in die zin dat van een gemiddeld groeipercentage van het inkomen wordt uitgegaan, dat niet wordt afgeleid uit een schatting van de produktiemogelijkheden, maar uit de historische ontwikkeling 20). Mede daarom is een analyse van relatief kleine verschillen in de berekening van de beschikbare budgetruimte zinloos.

Voorts wordt gewezen op de implicite veronderstellingen ten aanzien van de exportgroei en de groei van de particuliere investeringen. In dit verband wordt de structurele budgetnorm wel eens geherformuleerd in die zin dat het structurele begrotingstekort van de overheid precies moet aansluiten bij de spaaroverschotten in de particuliere sector en bij het gewenste betalingsbalansoverschot op lopende rekening. Een proportioneel groeiend betalingsbalanssaldo is alleen mogelijk indien de im- en export eenzelfde groeitempo vertonen. De constante groei van het investeringsvolume impliceert zoals gezegd een constante kapitaalcoëfficiënt. Bij aanmerkelijke afwijkingen van de feitelijke ontwikkelingen ten opzichte van de veronderstelde export- en investeringsgroei is bijsturen geboden via een bijstelling van het structurele begrotingstekort. Ook indien de overheid een ander groeipad

13) Zie J. B. D. Derksen, t.a.p. blz. 1.223. Er is bijv. een homogeen-lineaire produktiefunctie van Cobb-Douglas toegepast, met exponenten van 0,7 en 0,3.

14) CPB, t.a.p. blz. 266/267. Zie ook V. Halberstadt en C. A. de Kam, Belast beleid, *ESB*, 1 oktober 1975, tabel 3, welke schrijvers de afname van de afhankelijke beroepsbevolking in 1968-1973 schatten op aanvankelijk 1,5%, later 2% per jaar.

15) Th. A. Stevers, Vijfde rapport Studiegroep Begrotingsruimte, *ESB*, 3 juli 1974, blz. 575.

16) Zie C. Goedhart, De Miljoenennota, *Maatschappijbelangen*, 1975, no. 10, blz. 802, die wijst op de structurele effecten van overheids garanties op achtergestelde leningen ten behoeve van ondernemingen die kampen met liquiditeitstekorten.

17) T.a.p., *Openbare financiën en economie*, blz. 44/45.

18) T.a.p., blz. 47.

19) T.a.p., blz. 49. Stevers spreekt alleen van een constante marginale kapitaalcoëfficiënt, doch in een „steady state” worden als regel marginale en gemiddelde coëfficiënt aan elkaar gelijk gesteld.

20) T.a.p., blz. 50.

van het inkomen wil bereiken zal bijstelling (Stevens spreekt van bijsturing) noodzakelijk zijn.

Tenslotte zijn er nog een aantal voorwaarden genoemd zoals de noodzaak van het inhalen van dekkingstekorten in de volgende jaren als gevolg van overschrijdingen van de ruimte in een bepaald jaar en de noodzaak bij de berekeningen van de structurele budgetruimte over bijvoorbeeld een vierjarige periode uit te gaan van een evenwichtig basisjaar.

Confronteren we nu de wijzigingen in de berekeningsmethoden en meer in het algemeen de handel en wandel rondom de structurele budgetruimte sedert 1974 met de theorie, dan blijkt dat in een aantal gevallen sprake is van verdedigbare veranderingen. Dit is met name het geval met de jaarlijks met het inkomen stijgende toename van het structurele begrotingstekort sedert 1975, die eigenlijk ook al voordien had kunnen worden toegepast. Ook de overschakeling op het systeem van de totale ruimteberekening in 1975 is op zich niet in strijd met de theorie en houdt zelfs een verbetering in (21). Indien bovendien de regering de jaarlijkse gewenste loon- en prijsstijgingen aan de lage kant raamt, wordt de anti-cyclische werking van het budget versterkt. Daarnaast valt evenwel op dat dekkingstekorten niet steeds worden gecompenseerd. Met name gold dit voor de jaren vóór 1975 (22).

Een tweetal veranderingen, namelijk de bijstelling van de groeivoet van het inkomen en van het structurele begrotingstekort in verband met structurele onderbesteding van de particuliere sector verdienen nadere beschouwing.

Indien de regering van een bepaalde „steady state” (bijv. 4,8% groei van het inkomen per jaar jaar) wil overschakelen naar een lagere (bijv. 3¼% per jaar) (23) dan heeft een dergelijke politiek consequenties voor de groei van het investeringsvolume, de werkgelegenheid en de arbeidsinkomensquote. Investerings tempo en werkgelegenheid nemen c.p. af, terwijl bovendien de arbeidsinkomensquote kan toenemen. Gaan we uit van de veronderstelling dat we het nieuwe groeipad mogen opvatten als een optimaal groeipad, dat de eigenschappen benadert die hieraan in het neoklassieke groeitheorema worden toegekend (voorwaarde daartoe is onder andere een actief structuurbeleid op het gebied van de werkgelegenheid), dan is dit pad evenwichtig indien het netto fysieke grensprodukt van het kapitaal gelijk is aan de groeivoet van het inkomen op lange termijn. Bij een constant prijspeil zou derhalve een netto grensproductiviteit van het kapitaal van 3¼% voldoende zijn, hetgeen overeenkomt met een bruto grensproductiviteit (dus incl. belastingen) van ongeveer 5%. Bij een geschatte marginale kapitaalcoëfficiënt voor ons land van 3½ (24) (uitsluitend industrie en diensten) bedraagt de „evenwichtarbeidsinkomensquote” 82,5%. In de laatste *MEV* wordt een arbeidsinkomensquote van 85,5% en zonder de openbare nutsbedrijven, delfstoffenwinning en exploitatie van woningen zelfs een dito quote van 95,5% geraamd (25). Alhoewel de toepassingmogelijkheden van het neoklassieke groeitheorema als regel met veel voorbehoud zijn omgeven, schijnt de conclusie gerechtvaardigd dat de quote van de overige inkomens voor vele ondernemingen geen rendement meer waarborgt dat in overeenstemming is met een „steady state” welke een jaarlijks reële inkomensgroei van 3¼% garandeert.

Een tweede opmerking heeft betrekking op de bijstellingen in de *Miljoenennota 1974* en *1975* als gevolg van een structureel geachte binnenlandse onderbesteding. Stevens heeft in dit verband opgemerkt (26) dat tussen een structureel overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans en een ruimte in de binnenlandse produktiecapaciteit niet zonder meer een verband mag worden gelegd. Koopmans bestreed dit argument door zich o.a. af te vragen of er voldoende ruimte op de arbeidsmarkt was om een bestedingsimpuls op te vangen en of de bezetting van de technische produktiecapaciteit een opvoering van de bestedingen toelaat. Hij concludeerde dat dit inderdaad het geval was en derhalve de bijstellingen terecht hebben plaatsgevonden (27). Het wil ons voorkomen dat Koopmans zijn vraagstelling vooral vanuit het bestedings-effect formuleert, terwijl Stevens vermoedelijk meer het oog gericht hield op de structurele aspecten van de investerings-

activiteit in het bedrijfsleven. Wanneer ondernemingen hun produktiemethode herzien in die zin dat zij overgaan van minder naar meer kapitaalintensieve technieken zal de beslissing hieromtrent waarschijnlijk eerst worden geëffectueerd indien de gemiddelde produktiekosten per eenheid produkt volgens de oude methode gaan uitkomen boven die van de nieuwe. De produktiekosten van de oude methode omvatten arbeidslonen en andere variabele kosten; de constante kosten worden buiten beschouwing gelaten.

Het gaat er derhalve niet zozeer om dat er voldoende produktiecapaciteit aanwezig is (zoals Koopmans stelt), maar veeleer dat er geen voldoende capaciteit is die onder normale omstandigheden een winstgevendende produktie waarborgt.

Het is om deze reden niet zonder betekenis op welke wijze de extra ruimte in 1974 en 1975 van f. 525 mln., resp. f. 1,5 mrd. is aangewend. Ingeval een „steady state” met een jaarlijkse procentuele groei van het reële inkomen van 3¼% wordt beoogd, en het investerings tempo in de bedrijven onvoldoende is om dit percentage te bereiken, ligt het voor de hand althans een deel van de budgetruimte die extra beschikbaar komt te bestemmen voor structurele maatregelen ten gunste van ondernemingen die willen investeren. Tot dusverre is in de rijksbegrotingen steeds gesproken over vormen van steun aan het bedrijfsleven als lastenverlaging, subsidies en garanties op achtergestelde leningen, maar in de meeste gevallen ging het om conjuncturele posten die op zich onvoldoende zijn een structureel investeringsniveau te garanderen dat aansluit bij het gewenste groeipercentage van het inkomen van 3¼%.

Dit alles wordt in toenemende mate van belang indien de regering uitvoering wil geven aan haar voornemen, de bijstellingen van de structurele begrotingstekorten van 1974 en 1975 te doen volgren door soortgelijke operaties in de toekomst. Van dit voornemen is in vage termen melding gemaakt in de *Miljoenennota 1976*, waar op blz. 39 wordt opgemerkt dat niet kan worden ontkomen aan de indruk dat „het aanvaardbare structurele begrotingstekort een opwaartse bijstelling zou kunnen ondergaan”. Daarbij wordt verwezen naar factoren als de afname van de bevolkingsgroei, de lagere investeringen in de bouwnijverheid en mede daardoor eveneens lagere investeringen bij de overige publiekrechtelijke lichamen en de industrie.

Uit het voorgaande kan derhalve worden geconcludeerd dat sommige veranderingen in de berekeningsmethode van de structurele budgetruimte verdedigbaar zijn en andere uitsluitend indien aan aanvullende voorwaarden is voldaan. Zo zullen de structurele bijstellingen in het begrotingstekort voor zover niet voortvloeiend uit de groei van het nationale inkomen geheel of gedeeltelijk moeten worden bestemd voor de financiering van structurele maatregelen die ten doel hebben een investeringsniveau te handhaven dat aansluit bij de gewenste groeivoet van het inkomen.

Indien de regering deze consequentie niet wil aanvaarden (en gezien de problemen die samenhangen met de realisering van de zogenaamde 1% norm ligt dit min of meer voor de hand) (28), dan zal moeten worden gedacht aan het terugdringen van de arbeidsinkomensquote tot een niveau dat (in het bijzonder sectorieel) globaal aansluit bij de gewenste „steady state” groeivoet van het inkomen.

Op zich lijken derhalve de doelstelling van 3¼% reële groei

21) Zie Th. A. Stevens, Vijfde rapport t.a.p., blz. 575. Stevens' model liet nominale loon- en prijsstijgingen buiten beschouwing.

22) Zie A. H. A. van der Meer, Een trendmatig begrotingsbeleid? *ESB*, 16 juli 1975, blz. 690.

23) Dit is niet gesteld in de *Miljoenennota 1976*, die alleen voor dat jaar tot de genoemde doelstelling kwam. Wij nemen echter aan (zie rede Den Uyl) dat een lagere „steady state” wenselijk wordt geacht.

24) *Nota inzake de groei en structuur van onze economie*, Den Haag 1966, blz. 24.

25) Zie *MEV 1976*, blz. 67.

26) *De Volkskrant*, 17 september 1975.

27) L. Koopmans, Financieel-economische aspecten van de Rijksbegroting 1975, *ESB*, 2 oktober 1974, blz. 866.

28) Zie V. Halberstadt en C. A. de Kam, t.a.p.

Tabel 1

Begrotingsruimte 1972 29)

Vermoedelijke uitkomst belastingontvangsten 1971 f. 27.123 mln.	
Trendmatige reële groei (1,12 x 3%) van de belastingontvangsten	f. 911 mln.
Groei niet-belastingontvangsten	f. 715 mln.
Invloed niet-indexeren rijksbijdrage ouderdomsfonds	f. 20 mln.
	f. 1.646 mln.

Het dekkingstekort komt daardoor ex-post in totaal uit op f. 2.335 — f. 1.646 = f. 689 mln.

Begrotingsruimte 1973 30)

Vermoedelijke uitkomst belastingontvangsten 1972 f. 31.217 mln.	
Trendmatige reële groei (1,12 x 3%) van de belastingontvangsten	f. 1.048 mln.
Groei niet-belastingontvangsten	f. 660 mln.
Invloed niet-indexeren rijksbijdrage ouderdomsfonds	f. 24 mln.
	f. 1.732 mln.

Het tekort is f. 2.254 — f. 1.732 = f. 522 mln.

Begrotingsruimte 1974 31)

Vermoedelijke uitkomst belastingontvangsten 1973	f. 37.545 mln.
Trendmatige reële groei (1,12 x 3%) van de belastingontvangsten	f. 1.261 mln.
Groei niet-belastingontvangsten	f. 1.120 mln.
Vergroting structureel begrotingstekort	f. 525 mln.
	f. 2.906 mln.

Hierdoor resteert alsnog als dekkingstekort f. 3.545 — f. 2.906 = f. 639 mln.

Begrotingsruimte 1975 32)

Vermoedelijke uitkomst basisbedrag belastingontvangsten 1974 f. 44,8 mrd.	
Trendmatige reële groei nationaal inkomen	3 %
Prijstijging nationaal inkomen gecorrigeerd voor de gevolgen van de binnenlandse prijsverhoging van het aardgas	8,5%
Cumulatieve groei	11,8%
Gemiddelde progressiefactor	1,12
Totale groeivoet 1,12 x 11,8% = 13,2%	
Trendmatige groei belastingontvangsten is 13,2% van f. 44,8 mrd. = Prijsbijstelling 1975	f. 5,9 mrd.
Vergroting structureel begrotingstekort	f. 2,0 mrd.
Groei niet-belastingontvangsten (excl. extra aardgasopbrengst)	f. 1,7 mrd.
Extra aardgasopbrengsten	f. 1,3 mrd.
	f. 2,5 mrd.

Als dekkingstekort 1975 blijft over f. 14,4 — f. 13,4 = f. 1,0 mrd.

Begrotingsruimte 1976 33)

Basisbedrag belastingopbrengsten 1975 f. 48,4 mrd.	
Trendmatige groeivoet	2%
(Extra) prijsstijging	7%
Totale groei nationaal inkomen	9%
Gemiddelde progressiefactor	1,12
Totale groeivoet belastingopbrengsten	10,0
Trendmatige groei belastingopbrengsten	f. 4,8 mrd.
Vergroting structureel begrotingstekort	f. 0,4 mrd. 34)
Prijsbijstelling 1975	f. 0,6 mrd. 35)
Groei niet-belastingontvangsten (excl. extra aardgasopbrengst)	f. 0,6 mrd.
Extra aardgasopbrengst (incl. extra opbrengst vennootschapsbelasting)	f. 2,7 mrd.

Het dekkingstekort 1976 is op deze wijze in totaal f. 10,5 — f. 9,1 mrd. = f. 1,4 mrd.

van het inkomen en ongewijzigd beleid met betrekking tot de categoriale inkomensverdeling op middellange en lange termijn met elkaar in strijd te zijn.

5. De herberekening van de structurele budgetruimte 1972-1976

Aangezien thans wel duidelijk is dat op grond van te optimistische verwachtingen omtrent de groeiomogelijkheden van de Nederlandse economie in verband met het niet tijdig onderkennen van de stagnatie in de groei van de kapitaalgoederenvoorraad en de daling van de beroepsbevolking in de bedrijvensector over de periode 1972-1975 een te ruime schatting van structurele budgetruimte is gemaakt, volgt hier een herberekening waarbij is uitgegaan van een trendmatige potentiële groei van het reële inkomen van 3% per jaar en een gemiddelde progressiefactor van 1,12, derhalve in totaal een trendmatige toeneming van de belastingopbrengsten opleverend van 3,4% per jaar. In de jaren 1972 tot en met 1974 zijn geen correcties aangebracht voor de trendmatige groei van het begrotingssaldo. Voor 1976 is uitgegaan van een groeivoet van het inkomen van 2% per jaar.

Correcties in verband met de omschakeling naar de methode van de totale ruimteberekening in 1975 zijn achterwege gebleven omdat deze slechts geringe verschuivingen met zich hebben gebracht. Uitgegaan is van de berekeningen van de

Tabel 2

Begrotingsruimte 1977 tot en met 1980 39)

Trendmatige reële groeivoet	2 %
(Extra) prijsstijging	3,6 %
Totale groei nationaal inkomen	5,7 %
Gemiddelde progressiefactor	1,12
Totale groei belastingopbrengst	6,4 %

<i>Berekening basisbedrag belastingopbrengst</i>	1976	1977	1978	1979
(in mrd. gulden)				
Belastingopbrengst vorig jaar	48,4	53,9	57,3	61,0
Trendmatige groei	5,6	3,6	3,8	4,0
Inflatiecorrectie 80% (bruto)	-1,7	-1,2	-0,9	-0,8
Belastingmaatregelen (bruto)	2,1	1,1	0,8	
Groter aandeel Gemeentefonds	-0,5	-0,1		
	53,9	57,3	61,0	64,2

<i>Berekening groei belastingontvangsten</i>	1976	1977	1978	1979	1980
(in mrd. gulden)					
Basisbedrag	48,4	53,9	57,3	61,0	64,2
Groeivoet (%)	10,0	6,4	6,4	6,4	6,4
Ruimte	4,8	3,5	3,7	3,9	4,1

<i>Berekening totale begrotingsruimte 40)</i>	1977	1978	1979	1980
(in mrd. gulden)				
Trendmatige groei belastingontvangsten	3,5	3,7	3,9	4,1
Vergroting structureel begrotingstekort	0,3	0,3	0,3	0,3
Groei niet-belastingontvangsten (excl. extra aardgasopbrengst)	0,8	0,7	0,4	0,6
Extra aardgasopbrengst				
(incl. extra opbrengst vennootschapsbelasting)	1,0	0,2	-0,3	-0,5
	5,6	4,9	4,3	4,5

Berekende ruimte in de *Miljoenennota 1976* bij een reële groei van 3,75%

	6,9	6,4	6,0	6,5
--	-----	-----	-----	-----

Ex-ante dekkingstekort

	1,3	1,5	1,7	2,0
--	-----	-----	-----	-----

structurele budgetruimte als gepresenteerd in de *Miljoenennota's 1972 tot en met 1976*.

De resultaten worden in tabel 1 weergegeven.

Hierbij moet echter wel worden vermeld dat in theorie de ruimteberekening voor ieder jaar gebaseerd is op de trendmatige berekende belastingopbrengst van het daaraan voorafgaande jaar. Terwijl de trendmatige belastingopbrengst over 1975 f. 46,7 mrd. bedroeg, wordt in de *Miljoenennota 1976* uitgegaan van f. 48,4 mrd. als basis 36). Een verschil van f. 1,7 mrd. derhalve. Uitgaande van het in de miljoenennota gehanteerde groeipercentage van de belastingopbrengsten van 12,8% 36), levert dit een extra begrotingsruimte op van ruim f. 200 mln.

Het geaccumuleerde dekkingstekort over de jaren 1972-1976 komt uit op f. 4.250 mln., waaruit blijkt dat naast inflatoire effecten als gevolg van een te omvangrijke stijging van de collectieve lasten 37) er ook nog sprake is van een inflatoir effect van het overheidsbudget via verborgen dekkingstekorten als gevolg van het systematisch te hoog schatten van de structurele budgetruimte.

6. Consequenties van de herberekening van de ruimte voor de meerjarenramingen tot en met 1978 en de extrapolaties tot 1980

De vermindering van de structurele budgetruimte als ge-

29) *Miljoenennota 1972*, blz. 42 en 82.

30) *Miljoenennota 1973*, blz. 51 en 92.

31) *Miljoenennota 1974*, blz. 40 en 69.

32) *Miljoenennota 1975*, blz. 40 en 78.

33) *Miljoenennota 1976*, blz. 42 en 88.

34) Alhoewel in de *Miljoenennota 1976* wordt gepleit voor een constant houden van de structurele verhoging van het begrotingstekort, is dit behouden in 1976 — in afwijking van de plannen in het vorig jaar *Miljoenennota 1975*, blz. 42 — toch met f. 100 mln. verhoogd tot f. 400 mln. De reden hiervan is, gezien de argumentatie van de minister, niet duidelijk, te meer daar voor de jaren 1977-1980 weer van f. 300 mln. wordt uitgegaan.

35) Alhoewel dit bedrag van de (extra) prijsbijstelling 1975 wordt aangewend ter ruimteverhoging — en daarmee ter vermindering van de overschrijding — wordt hetzelfde bedrag meegeteld voor de bepaling van de ruimte voor 1976. Zie ook *Miljoenennota 1976*, blz. 92.

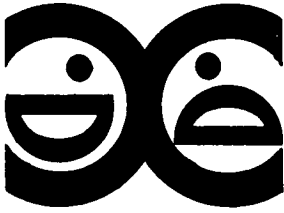
36) *Miljoenennota 1976*, blz. 87.

37) Zie Th. A. Stevers, in de *Volkscrant* van 17 september 1975 en C. Goedhart, t.a.p.

38) *Miljoenennota 1976*, blz. 28.

39) *Miljoenennota 1976*, blz. 87/88.

40) *Miljoenennota 1976*, blz. 42.

Gemengd werken of moedergeld

Twee emancipatiestrategieën

DR. W. VAN VOORDEN

In de reeks van conferenties, bijeenkomsten en symposia in het kader van het internationale jaar van de vrouw is vorige maand een interessant onderzoekssymposium belegd onder de ruime werktitel „Women and decision-making: a social policy priority” 1). De bedoeling was om tot een inventarisatie van onderzoekproblemen te komen bij de inschakeling van de vrouw in besluitvormingsprocessen. Daartoe werden deskundigen uit een verscheidenheid van landen bijeengebracht. Onderstaand artikel is geschreven naar aanleiding van dit symposium.

Internationale verschillen

Internationale vergelijking van de verdeling van seksen over beroeps werkzaamheden levert ondubbelzinnig steun aan de uitspraak van Simone de Beauvoir: „On ne nait pas femme, on le devient”. In verschillende gemeenschappen worden verschillende taken als mannen- resp. vrouwenwerk bestempeld. Een vergelijking tussen arbeidsmarkten in verschillende delen van de wereld toont aan dat een natuurlijke verdeling van arbeid tussen de seksen niet bestaat. Boer in India en Europa is een typisch mannelijke aangelegenheid; in delen van Afrika echter typisch vrouwelijk van aard. In de bouwsector, bij

ons mannenwerk bij uitstek, vervullen in bijv. India vrouwen een rol. Veel meer dan door de menselijke fysiologie of anatomie wordt de scheiding van de seksen in het werk beïnvloed door verschillen in cultuur. De Westeuropese idee dat typische mannenberoepen, beroepen zijn die een grote lichaamskracht vereisen blijkt, gezien bovengenoemde voorbeelden, dan ook meer cultureel ingegeven dan fysiologisch bepaald.

Ook op het punt van de mate van participatie van de vrouw op de arbeidsmarkt bestaat grote variatie. Bij een participatie op mondiaal niveau van 28%, zijn er uitschieters naar boven met o.a. Rusland (48%), Finland (48%)

en naar beneden met bijv. Noord-Afrika (4%). Het is duidelijk dat dergelijke grote verschillen niet kunnen worden veroorzaakt door demografische kenmerken als aantal en leeftijdsverdeling van de vrouwelijke bevolking. Ook hier zijn culturele, sociale, politieke en religieuze factoren doorslaggevend. De geïndustrialiseerde wereld vertoont een naar verhouding iets groter aandeel economisch actieven onder het vrouwelijke bevolkingsdeel (34%) dan de minderontwikkelde landen (26%). De spreiding tussen naties binnen beide delen is echter aanzienlijk 2).

Twee constanten

Bij al deze variaties zijn er twee ver-

1) Research Symposium on the occasion of the International Women's Year, International Institute for Labour Studies, 17-19 november 1975, Genève.

2) *Womanpower. The world's female labour force in 1975 and the outlook for 2000*, ILO, augustus 1975.

volg van de tegenvallende groei van het reële inkomen is reeds voor 0,55% (het verschil tussen de aanvankelijk voorziene groei van 4,3% en de herziene groei van 3,75%) in aanmerking genomen in de jaren 1977-1978 38). De begrotingsruimte vermindert daardoor met f. 0,4 mrd. resp. f. 0,5 mrd. Aanpassing van het groeipercentage van het inkomen tot 2% (bij de veronderstelling van ongewijzigd beleid ten aanzien van de investeringen) leidt tot de volgende resultaten (zie blz. 1273, tabel 2).

Het geaccumuleerde dekkingstekort voor de jaren 1977 tot en met 1980, zal daardoor op f. 6,5 mrd. uitkomen.

7. Conclusie

Door een te ruime schatting van het trendmatig realiseerbaar groeipercentage van het reële inkomen lijkt de structurele budgetruimte in de periode van 1972-1976 ten onrechte in totaal met ruim f. 4 mrd. te zijn toegenomen. Voor de jaren 1977 tot en met 1980 kan deze toename zelfs op een bedrag van f. 6,5 mrd. worden gesteld.

Uiteraard betekent dit niet dat het overheidsbudget door een te hoog niveau van de bestedingen vanuit conjunctureel oogpunt ongunstig op de werkgelegenheidssituatie heeft uitgewerkt. Ook is het waarschijnlijk dat onbedoeld een ver-

warring tussen het bestedingseffect en het programma-effect van de begroting heeft plaatsgevonden die niet anders dan duurzaam ongunstige consequenties kan hebben voor de totale druk van de collectieve uitgaven indien hieraan niet op korte termijn paal en perk wordt gesteld.

De geschetste gang van zaken lijkt vooral in de hand te zijn gewerkt doordat de overheid onvoldoende oog heeft gehad voor de gevolgen van de daling van de werkgelegenheid in de bedrijven en de stagnatie in de groei van de kapitaalgoederenvoorraad aldaar voor de groei op langere termijn van het inkomen. Met name het aanwenden van de middelen, beschikbaar gekomen als gevolg van de in 1974 en 1975 geëffectueerde bijstelling van het structurele budgettekort (excl. die welke samenhangen met de groei van het nationaal inkomen) in de consumptieve sfeer, met voorbijgaan aan de noodzaak de productiestructuur te versterken, hebben de inflatie doen toenemen. In dit verband kan met reden worden betoogd dat het overheidsbeleid niet consistent is geweest. Wij moeten nu afwachten welke maatregelen in de komende structuurnota zullen worden aangekondigd om deze inconsistentie op te heffen.

J. N. F. Bakker
A. H. A. van der Meer

schijnselen die meer algemeen voorkomen. Een eerste „constante” vormt de scheiding die alom wordt aangebracht tussen mannen- en vrouwenwerkzaamheden. Wat concreet onder vrouwenberoepen of -werkzaamheden wordt verstaan, verschilt; het bestaan van een feminine cluster is universeel. Ester Boserup heeft voor dit verschijnsel een plausibele historische verklaring uitgewerkt 3). In primitieve, of ruimer in pre-industriële gemeenschappen, produceert de familie veelal goederen en diensten voor eigen consumptie. Gegeven het feit dat een familie is samengesteld uit mannelijke en vrouwelijke leden, ligt een taakverdeling voor de hand waarin de mannen de jongens hun taken leren en de vrouwen hun kennis op de meisjes overbrengen. Dit simpele feit van arbeidsverdeling raakt sociaal gesanctioneerd en onderscheidt een gemeenschap van andere. Met de economische ontwikkeling wordt de scheiding tussen mannen- en vrouwentaken minder noodzakelijk; een aantal werkzaamheden vindt niet langer thuis plaats en gespecialiseerde beroepen ontstaan. Tegelijk geschiedt een belangrijk deel van de kennisoverdracht buiten de familie om.

Cultureel liggen de patronen dan echter vaak zo verankerd, dat oorspronkelijke mannen (vrouwen)beroepen door de man (vrouw) blijven uitgeoefend. Zo behoren in India van oudsher spinnen en weven tot de mannelijke en in West-Europa tot de vrouwelijke werkzaamheden. In de textielindustrie is deze scheiding nog waarneembaar, hoewel de oorspronkelijke ratio van familiale taakverdeling is verdwenen. De economische vooruitgang beïnvloedt tevens de hoeveelheid werk, die thuis moet worden verricht, omdat wordt overgegaan tot productie voor de markt in plaats van voor eigen gebruik (bijv. in de landbouw). Hulp van de andere sekse wordt nodig, waardoor de traditionele arbeidsverdeling onder druk komt.

Een tweede wijdverbreid verschijnsel vormt de hiërarchisch hogere positie die mannen op de arbeidsmarkt innemen; leidinggevende beroepen zijn hoofdzakelijk mannenberoepen. De historische verklaring voor dit feit ligt volgens Boserup in de industrialisatie. De overgang van huisproductie naar afzonderlijke fabricage-eenheden veroorzaakt een verschuiving van een leeftijdshiërarchie naar een seksehiërarchie. In de huisproductie geven de vrouwen leiding aan de meisjes en de mannen aan de jongens. Door de industrialisatie vallen de vrouwen met kinderen uit; een nieuw patroon ontstaat, waarin de oudere mannen leiding geven aan jonge mannen en vrouwen. Gegeven de korte deelneming van de vrouw valt de leiding in het productieproces permanent toe aan de man.

„Dual labor-market” en de vrouw

De scheiding in mannen- en vrouwenwerk en de lage status van de laatsten roepen een beeld op van een dichotome arbeidsmarkt, dat recentelijk door Amerikaanse onderzoekers enigszins theoretisch is gefundeerd. In de „dual labor-market-theory” wordt een onderscheid gemaakt tussen een z.g. primaire en een secundaire markt. De primaire arbeidsmarkt omvat banen met de volgende kenmerken: hoge beloning, goede secundaire arbeidsvoorwaarden, prettige arbeidsomstandigheden, stabiliteit, zekerheid en gunstige carrièreperspectieven. De secundaire markt omvat veel minder aantrekkelijke banen. Daar worden lagere lonen geboden, gelden slechtere arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden, fluctueert de werkgelegenheid sterker en op korte termijn en gaat het veelal om „dead-end jobs” of om banen met een korte carrièrelijn 4). De scheiding tussen beide delen is rigide en wordt door verschillende oorzaken in stand gehouden.

Deze rubriek wordt verzorgd door
de Afdeling Sociaal-Economisch Beleid
van de Erasmus Universiteit
Rotterdam

Een belangrijk verschil vormt het verwachte gedrag op elke markt. De secundaire werknemer wordt geïdentificeerd met een onregelmatige deelname aan het productieproces; zijn „commitment” aan de arbeid is laag; het verloop hoog. Werkgevers anticiperen op dit beeld. Hun inhuurpreferenties voor secundaire banen zijn laag, de snelle wisselingen na korte tijd maken zorgvuldige werving en selectie kostbaar en overbodig. Om dezelfde redenen blijven interne opleiding en bedrijfsscholing achterwege, die wel openstaan voor de stabiele werknemers. Het resultaat is een tweeledige benadering van de werkgever: voor een aantal goede banen wordt via een zorgvuldig selectieproces de beste werknemer gezocht en voor lage banen vindt een snelle, onafgewogen recrutering plaats uit een ongedifferentieerd arbeidsreservoir.

Hoewel de scheidingslijn tussen het primaire en het secundaire deel van de arbeidsmarkt niet voor eens en voor al theoretisch is vast te stellen, doch door middel van empirisch onderzoek in een concrete maatschappelijke situatie moet worden opgespoord, geldt de vrouw algemeen als een secundaire aanbodcategorie. Haar gezinsrol, vooral het baren en opvoeden van kinderen, beïnvloedt de binding aan de arbeid negatief en brengt veelal een — tijdelijke of permanente — breuk aan in de beroeps-carrièrelijn. Ook bij de man kan de beroepslijn worden doorbroken, bijv. door militaire dienst, gevangenisstraf of werkloosheid, maar voor het vrouwelijke

deel is intermitterende arbeid veel meer een structureel gegeven, omdat het ten dele biologisch geworteld en cultureel gesanctioneerd is. Langs een andere lijn wordt dit geïllustreerd aan de „additional worker-theory” van Woytinsky, waarvoor vooral steun kan worden ontleend aan de Braziliaanse bijdrage 5).

In perioden waarin het gezinsinkomen, door de man verdiend, daalt beneden een aanvaardbaar minimum, neemt de participatie van de andere gezinsleden toe 6). Vrouwenarbeid vormt zogezien de sluitpost op het gezinsbudget. Sociaal-economisch gezien gaat daling van de werkgelegenheid gepaard met een toenemend (vrouwelijk) arbeidsaanbod. Omgekeerd leidt een tekort aan mannelijke arbeidskrachten tot mobilisering van het vrouwelijke arbeidspotentieel. Vrouwelijke arbeidskracht wordt maatschappelijk in reserve gehouden. Sterk komt dit ten onzen tot uitdrukking in de oververtegenwoordiging van de vrouw in het uitzendwezen als bron van intermitterende arbeid bij uitstek. Het is nu deze vlottende arbeidsmarktpositie die de vrouw gevangen houdt in de secundaire arbeidsmarkt.

Twee strategieën

Het emancipatiestreven attaqueert de culturele sanctiëring. De tweevoudige rol van de vrouw legitimeert steeds minder de lage positie op de tweevoudige arbeidsmarkt. De inferieure plaats in het arbeidsproces wordt in toenemende mate als een knellende en onvrijwillige ervaren. Op welke manier kan de vrouw een meer centrale plaats verkrijgen in besluitvormingsprocessen? Twee geheel verschillende wegen staan daartoe open.

Integratie

De eerste strategie — samen te vatten onder „integratiestrategie” — is erop gericht de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt te versterken. Met andere woorden, zij poogt het vrouwelijk arbeidspotentieel van een secundaire aanbodscategorie tot een primaire aanbodscategorie om te vormen. Achterliggende gedachte bij deze integratiestrategie

3) Ester Boserup, *Traditional division of work between the sexes, a source of inequality. Women in the labour market*, Symposium, blz. 4 e.v.

4) Micheal J. Piore, *The dual labor market*, in: D. Gordon (ed.), *Problems in political economy*, 1971, blz. 92.

5) Eva Alterman-Blay, *The relation between paid and unpaid work of women, a source of inequality: The case of Brazil*, Symposium, blz. 17.

6) W. S. Woytinsky, *Three aspects of labor dynamics*, Washington DC, 1942. De mate waarin dit effect optreedt, wordt overigens sterk beïnvloed door het niveau van de sociale uitkeringen.

gie is, dat toenemende permanentie van de arbeidsmarktparticipatie zal bijdragen aan een verruiming van beslissingsmacht. De in enkele bijdragen genoemde motieven voor inschakeling van de vrouw in beroepswerkzaamheden wijzen daar ook op. Zo noemt Ali naast economische impulsen (handhaving of verhoging van het levenspeil van het gezin) de via arbeid bereikbare persoonlijke onafhankelijkheid en bevrediging 7). In de meer ontwikkelde landen speelt het economisch motief, vanzelfsprekend, minder een rol; sterke nadruk krijgen de mogelijkheden tot persoonlijke ontwikkeling, zelfrealisatie en creativiteit bereikbaar via beroepsarbeid 8). De concrete uitwerking in actiepunten levert een bekend pakket op.

Aan de ene kant een streven naar gelijke kansen om met mannen te concurreren, gericht op:

- het slechten van het normenpatroon rond gezinsverantwoordelijkheden;
- faciliteiten voor part-time werkgelegenheid als „stepping-stone” naar full-time arbeid;
- mogelijkheden voor kinderopvang;
- vereenvoudiging van gezinstaken door ver- en uitbreiding van huishoudelijke apparaten.

Daarnaast een beleid dat de discriminatie van de vrouw in de arbeidssituatie bestrijdt:

- in beloning;
- in de beperkingen ten gevolge van huwelijk, leeftijd, zwangerschap;
- in beroepsopleiding enz.

In dit integratiedenken past de suggestie om onderzoek te doen naar de „second rate man”. Accentuering van de secundaire arbeidsmarktpositie van aanzienlijke mannelijke beroepsgroepen vermindert de stigmatisering van de vrouw als tweederangs arbeidskracht. Een sprekend voorbeeld van de seksemenging in de secundaire markt in de Verenigde Staten, vormt de contractuele toezegging van ITT dat in de toekomst éénderde van de tewerkgestelde telefonisten man zal zijn. Deze lijn volgend komt men tot een streven naar integratie van de man in het huishouden; in de Verenigde Staten reeds zover doorgezet dat een groeiend aantal toekomstige echtgenotes van hun aanstaande de contractuele toezegging verlangt een gelijk aandeel in het huishouden en de opvoeding te zullen leveren 9).

De stroming van de geleidelijke integratie overheerste; snelle veranderingen zouden een identificatieprobleem voor de vrouw opleveren. Bovendien wordt bij geleidelijke integratie het gevaar van „over-feminization” van de arbeidsmarkt vermeden, waardoor ten gevolge van een snelle toename van vrouwen in voormalige mannenberoepen statusdaling optreedt. De meer radicale stroming achtte een snelle machtsover-

dracht noodzakelijk om een ontwikkelingsrichting in de richting van een manifeste klassemaatschappij overeenkomstig seksegrenzen te voorkomen 10). De bepleite wijzigingen betroffen minder de verbetering van maatschappelijke voorwaarden en omstandigheden, die de vrouw ontplooiingskansen bieden, maar meer een geharnaste aanval op de onderdrukkende man, waarbij strijdmiddelen als keuken- en bedstakingen de man tot machtsovername moeten dwingen.

Deze strategie gaat uit van de veronderstelling dat de vrouw beslissingsmacht verkrijgt door volwaardige inschakeling in het openbare beroepsleven. Daarop valt wel wat aan te merken. Wie enigszins nauwkeurig groepen mannelijke beroepsbeoefenaren op hun machtspositie onderzoekt, moet concluderen dat, hoewel permanente participatie op de arbeidsmarkt is verzekerd, niet van een centrale positie in besluitvormingsprocessen kan worden gesproken. Treffender nog is de Ghanese ervaring, waar de oorspronkelijke en de koloniale samenleving één trek gemeen hadden: de beslissingsmacht lag bij de man. De Ghanese vrouw echter verrichtte vrijwel alle noodzakelijke werkzaamheden terwijl de vrouw van de kolonialist zich verre hield van arbeid. Conclusie: maatschappelijke besluitvormingsmacht hangt niet af van de waarde van de output, maar van de traditie in de maatschappij.

Segregatie

De tweede strategie kan met volwaardige „segregatie” worden getypeerd. Deze baseert zich op de veronderstelling dat financiële zelfstandigheid de ruimte schept om machtsposities te bereiken. M.a.w., uitgaande van de werkverdeling tussen man en vrouw dient ook de vrouw te worden beloond voor haar huishoudelijke en opvoedende taak. Daarmee zouden tevens deze activiteiten (en dus de vrouw) maatschappelijk hoger worden aangeslagen. Vooral in tijden van werkloosheid, waarin mannen pogen de beperkt beschikbare banen te monopoliseren, zou het belonen van huishoudelijk werk de meest zekere weg tot maatschappelijke erkenning van de vrouw zijn. Onlangs is in dit blad door Drs. M. Bruyn-Hundt voor het invoeren van een „verzorgingsloon” gepleit 11).

Vergeleken met de integratiegedachte zijn de bezwaren tegen „verzorgingsloon” of „moedergeld” groter. Met name de conformering aan en financiële sanctionering van de traditionele taakscheiding springt in het oog. De opmerking van Hommes 12): „Een beleid, gericht op de gelijkwaardigheid van man en vrouw, dat in zijn uitwerking de traditionele rollen bevestigt, is momenteel niet meer denkbaar als expliciete doel-

stelling. Daarvoor zijn de sociaal-psychologische en sociologische inzichten over de fundamentele gelijkheid van man en vrouw teveel gemeengoed geworden en zijn de denkbeelden over de wenselijkheid van gelijkheid te ver geëvolueerd”, lijkt echter blijkens de — internationaal — ruime aandacht voor de segregatie-strategie en de recente suggestie voor invoering van een verzorgingsloon, in zijn beslistheid voorbarig.

Deze weg zal bovendien een niet onbelangrijk remmende uitwerking uitoefenen op de participatie op de arbeidsmarkt. „Most working mothers, 9 out of 10, would probably withdraw from employment” schat Gil 13), waarmee deze strategie dwars op de integratiestrategie komt te staan. Voorts levert de bepaling van de waarde van niet-beloonde werkzaamheden technische problemen op. Zij die huishoudelijk werk verrichten, vormen geen homogene categorie 14); naast de vrouw die permanent haar werkkracht aan het huishouden besteedt, komen voor: de part-time werkende vrouw, de tijdelijk niet-werkende vrouw, de vrouw die onbetaald feitelijke beroepswerkzaamheden verricht (bijv. meewerkende vrouwen in het boerenbedrijf, in de middenstand, maar ook het werk van vrijwilligsters in de welzijnssector) en de vrouw die permanent een beroep uitoefent naast „thuiswerk”. Vervolgens levert de waardering van de huishoudelijke werkzaamheden zelf moeilijkheden op; methoden ter bepaling van de — indirecte — bijdrage aan het bruto nationaal produkt komen langzaam (met name in de VS) tot ontwikkeling. Vooralsnog is het echter een netelig toedelingsprobleem om te bepalen wie wat krijgt, hoeveel, hoelang en met ingang van wanneer.

Belangrijker dan de technische pro-

7) Aruna Asaf Ali, *The relation between paid and unpaid work: a source of inequality: The case of India*, Symposiumpaper, blz. 5.

8) Riitta Auvinen, *Participation of Finnish women in decision-making*, Symposiumpaper, blz. 2.

9) Andrée Michel, *La relation profession : travail non remuner e de la femme. Source d'inégalité de traitement: problèmes et approches dans les pays industrialisés*, Symposiumpaper, blz. 22.

10) F. L. da Veiga Pinto, *La femme et la decision: une priorité de politique sociale, Exposé introductif*.

11) Drs. M. Bruyn-Hundt, Inkomensbeleid voor de grootste minderheid, *ESB*, 29 november 1975, blz. 1055.

12) R. W. Hommes: Vrouwenemancipatie en beleid, in: J. van den Doel en A. Hoogerwerf (red.), *Gelijkheid en ongelijkheid in Nederland*, 1975, blz. 141.

13) Mothers' wages, children's allowances, parent's wages — analysis and synthesis of a social policy cluster, in: David G. Gil, *Unravelling social policy*, Cambridge Mass., 1973.

14) D. Lecoultr , *La valeur économique du travail non remuner  des femmes*, Symposiumpaper, blz. 4 e.v. Aruna Asaf Ali, op. cit., blz. 8 e.v.

De zakenauto aan de overheidspomp (I)

In ESB van 5 november 1975 is een artikel verschenen van de hand van Dr. A. A. I. Holtgreffe onder de veelzeggende titel „De zakenauto aan de overheidspomp”. Het artikel heeft ten doel aan te tonen, dat de auto in 1974 niet f. 1,3 mrd. meer heeft opgebracht dan de rijksoverheid, strikt genomen, nodig had voor de aanleg en het onderhoud van de wegen, maar zelfs nog zo'n slordige f. 200 mln. eigenlijk had moeten bijbetalen om de zaak glad te laten lopen. Hij heeft namelijk berekend, dat diezelfde overheid zeer genereus via belastingvrije autokostenvergoedingen en verwervingskosten f. 1,5 mrd. tot f. 1,75 mrd. heeft terugbetaald aan eigenaren van auto's welke worden gebruikt voor zakelijke doeleinden.

Allereerst moet een klein rekenfoutje worden hersteld. Het is niet gebruikelijk de inkomsten van 1975 te stellen tegenover de uitgaven van 1974, waardoor de ganzen (Dr. Holtgreffe's beeldspraak voor autobezitters) nu worden geconfronteerd met een achterstand van f. 300 mln., wat nog eens 50% meer is en hun gesis nog meer zou moeten doen verstommen.

Afgezien van dit schoonheidsfoutje heeft de auteur getracht een ander facet toe te voegen aan het veel omstreden beeld van de als veel geplukte gans fungerende autobezitter. Daarmede heeft hij aan de vergelijking van appels en peren nog een ferme portie pruimen toegevoegd, waarmee de mogelijkheid om te spelen met fruit nog aantrekkelijker wordt en tevens het genot van het verboden genoeg wordt verhoogd.

De vraag is echter, of de toevoeging van dit nieuwe facet zo verstandig is,

blematiek is de vraag wie het „moedergeld” betaalt. Indien de overheid betaalt, levert dat een onaantvaardbare belasting op voor de beroepsbevolking. „L'etat? Nous l'avons vu, c'est quasiment impossible et ce serait une charge à ajouter à bien d'autres sur les revenus de la population active dont la proportion par rapport à la population totale diminue, pour des raisons bien connues”, stelt de expert van de OECD vast (15).

Als nationale operatie al nauwelijks denkbaar, is het een volslagen utopisme voor een aantal ontwikkelingslanden, die voorsnog niet in staat zijn om hun mannelijke beroepskrachten een be-

want naar mijn mening begeeft Dr. Holtgreffe zich op een wat fruiterig pad, waarop de sissende ganzen hem kunnen volgen om hem ijverig nieuwe vruchten aan te dragen. Wat de auteur in feite heeft gedaan, is te stellen, dat een deel van wat direct via de kostprijsverhogende belastingen door de autobezitter wordt betaald, indirect via de directe belastingen in de vorm van autokostenvergoedingen of aftrek voor verwervingskosten aan hem weer ten goede komt.

Wat appels, peren en pruimen gemeen hebben, is dat ze allemaal vruchten zijn. Vertaald in de zin van Dr. Holtgreffe's artikel betekent dit, dat wat betaald en ontvangen wordt door de autobezitter en wat er besteed wordt aan wegeaanleg en -onderhoud, gestoeld is op het autobezit. Nu eenmaal dit mooie pad van de tutti-frutti van inkomsten en uitgaven via allerlei belastingferen is ingeslagen, is ook de weg open om nog enkele gave exemplaren andersoortig fruit aan de collectie toe te voegen.

Enkele voorbeelden liggen duidelijk voor de hand door dankbaar gebruik te maken van één van de door Dr. Holtgreffe gepubliceerde tabelletjes, namelijk dat van de gemiddelde werkelijke kostprijs per personenautokilometer in 1972, en deze met 20% aan te passen aan het prijspeil 1974. Dat tabelletje wordt dan als volgt.

Afschrijving	8,2 cent
Benzine	7,2 cent
Motorrijtuigenbelasting	1,6 cent
Reparatie en onderhoud	5,6 cent
Verzekeringspremie	2,4 cent
Totaal	25,0 cent

staansminimum te verschaffen. Als alternatief is denkbaar de echtgenoot die zijn vrouw overeenkomstig de belonningsniveaus voor huishoudelijk personeel, kinderoppas e.d. betaalt. Even afgezien van de variërende mate waarin de man financieel in staat is zijn vrouw te belonen, neemt de afhankelijke positie van de vrouw in het gezin in deze opzet eerder toe dan af. Maar dit laatste beoogt deze strategie nu juist te bewerkstelligen.

W. van Voorden

15) Lecoulter, op. cit., blz. 15.

Volgens dit tabelletje verstookt de automobilist 7,2 cent aan benzine per km. Over die benzineprijs wordt BTW betaald, waarvan dat deel van de BTW, welke over de accijns wordt betaald, al is opgenomen onder de appels. Die accijns + BTW wordt berekend op 70% van de totaalprijs, zodat nog 30% overblijft voor de oliemaatschappij, die daarover ook BTW moet afdragen. De brandstoffenaccijnzen incl. BTW brachten in 1974 f. 3 mrd. op. De totaalomzet was dus f. 3 mrd. : 0,7 = ca. f. 4,3 mrd. De oliemaatschappijen ontvangen dus f. 1,3 mrd. en zijn hierover f. 175 mln. BTW verschuldigd, welk bedrag uiteindelijk door de automobilist wordt opgebracht. In dit cijfer van f. 175 mln. zit een onnauwkeurigheid, omdat de olie-accijns lager is dan de benzine-accijns, maar zo erg vertekend is het beeld ook weer niet, omdat de diesels nog geen 5% van het totale autopark uitmaken.

Een andere interessante post vormt reparatie en onderhoud. Gemiddeld werd door de automobilist in 1974 16.600 km afgelegd. Bij een totaal van 3.400.000 personenauto's betekent dit in totaal 56,4 mrd. autokilometers in 1974. Ditzelfde bedrag kan worden gevonden met de methode-Holtgreffe, die stelt, dat het zakelijk verkeer 31% van het totaal zou zijn. Uitgaande van 17,5 mrd. kilometers voor dat doel, wordt hetzelfde totaal bereikt.

Bij 5,6 cent per km voor reparatie en onderhoud werd in 1974 een bedrag van f. 56,4 mrd. x 5,6 cent = f. 3.158.400.000 aan reparatie en onderhoud betaald. Hierin zat een bedrag van 16% BTW of f. 435 mln., welk bedrag uiteindelijk door de automobilist werd betaald.

Tegen dit cijfer kan men aanvoeren, dat een deel der automobilisten zelf zijn onderhoud pleegt te verrichten, maar daar staat weer tegenover, dat in het lijstje geen bedrag is opgenomen voor schadereparaties, welke niet volledig door de verzekeringen zijn gedekt. Het bedrag van f. 435 mln. kon daardoor nog wel eens te laag zijn.

Van die f. 3.158.400.000 zal het arbeidsdeel zo'n 50% bedragen. Rekening houdende met sociale lasten rond 30%, is er aan loon en salaris een bedrag van f. 1,17 mrd. uitgegeven. Evenals Dr. Holtgreffe rekening houdende in 1974 met een gemiddeld gezin met 2 kinderen en een belastbaar inkomen van f. 20.000 per jaar, werd per werknemer f. 2.100 (alleen loonbelasting) tot f. 2.994 (indien men onder de 1B viel) aan inkomstenbelasting betaald, wat gemiddeld wel zal uitkomen op f. 2.200 per werknemer of 11% van het inkomen. Dat wil zeggen, dat de automobilist zo'n slordige f. 130 mln. indirect bijdraagt aan 's lands schatkist.

Ook hier geldt weer, dat die berekening niet erg nauwkeurig zal zijn, want een deel van die arbeidskosten zal aan

de kleine zelfstandige garagehouder behoren te worden toegerekend. Hiertegenover staat, dat de grote garagebedrijven wel vennootschapsbelasting hebben moeten betalen. In dat licht is het bedrag van f. 130 mln. zeer bescheiden te noemen.

In de verzekeringspremie zit 4% assurantiebelaasting. Rekening houdende met het feit, dat eigenaren van oudere auto's alleen een WA-verzekering afsluiten, dat er een aantal zwartrijders zijn (in 1972 liepen er nog zo'n 10.292 tegen de lamp) en dat een niet-onaanzienlijk aantal autorijders no-claim- en meerwagenreducties genieten, hebben de particuliere autobezitters gemiddeld ca. 50 tot 60% van de maximum all-risk premies betaald, wat neerkomt op 0,5 of 0,6 maal 56,4 mrd. x 2,4 cent = f. 677 mln. tot f. 812 mln. aan verzekeringspremies. Hiervan kwam de fiscus een bedrag van f. 25 mln. tot f. 30 mln. toe, een bedrag dat uiteindelijk ook door de automobilist werd betaald.

Van de benzineprijs houdt de oliemaatschappij 2,1 cent per autokilometer over, dat wil zeggen dat in totaal voor leveranties zonder BTW en accijnzen een bedrag van 56,4 mrd. x 2,1 cent = f. 1,18 mrd. voor de oliemaatschappijen overblijft. Hieruit moeten de personeelskosten voor pompbedienden, tankautochauffeurs enz. worden betaald. Gezien de vrij hoge investeringskosten voor de tankstations en transportmaterieel worden de personeelskosten voorzichtig geschat op 25% van de totaalopbrengst of ca. f. 300 mln.

Op dezelfde manier een berekening opzettend als hiervoor gedaan voor reparatie en onderhoud, komt men op een bedrag van f. 25 mln. aan loon- en inkomstenbelasting, indirect betaald door de autobezitter. Ook hier wordt de mogelijkheid van vennootschapsbelasting buiten beschouwing gelaten, omdat daarvoor alle gegevens ontbreken.

Zo met de losse hand zijn met enkele globale berekeningen al bedragen tot een totaal van f. 790 mln. tot f. 800 mln. boven tafel gekomen. Schrijver dezes is er echter van overtuigd, dat dit totaalbedrag zeer waarschijnlijk hoger zal zijn. Maar hiermede zijn we er nog niet. Er is nog geen woord gezegd over ons park bestel- en bedrijfswagens, waarvan er in 1974 nog zo'n 350.000 rondreden. Ook deze wagens vragen om onderhoud en reparatie, en moeten verzekerd worden enz. Er waren in 1974 1.847 verkoopplaatsen van autoaccessoires, welke een aandeel in de BTW en de inkomsten- en vennootschapsbelastingen opleverden. Ook de parkeermeters gaan meer en meer een bron van inkomsten vormen. En zo kan men nog verder gaan.

Men kan zich in gemoede afvragen, hoevele verschillende vruchten nog aan die appels, peren en pruimen kunnen worden toegevoegd om uiteindelijk tot

de conclusie te komen, dat de druiven toch nog zuur zijn, of met andere woorden dat de automobilist op velerlei wijzen toch veel meer aan belastingen direct of indirect opbrengt dan men had verwacht. Dit is dan ook weer buitengewoon teleurstellend voor al diegenen, die met alle geweld willen bewijzen, dat de automobiele gans nog best wat veren kan missen.

Nu wil schrijver dezes niet beweren, dat Dr. Holtgreffe behoort tot degenen, die met alle geweld willen aantonen, dat de automobilist nog niet genoeg geplukt wordt, maar slechts dat hij als openbaar-vervoersman heeft getracht wat correcties in de berekeningen aan te brengen. Vermoedelijk rijdt hij zelf ook vrolijk rond in een auto of, indien hij dat om de een of andere reden niet doet, kan hij in elk geval, rijdend in één van de vele bussen van de NS-dochters, erover filosoferen hoeveel belasting aan Vadertje Staat per km die bus dan nog wel oprijdt. Evenmin hoeft uit het vorenstaande de conclusie te worden getrokken, dat de automobilist hier en daar nog niet een klein veertje te missen heeft. Het plukken zal dan echter wel met ontstellend veel overleg gepaard moeten gaan, want gezien de enorme grote spreiding van het autobezit, vooral ook, gemakshalve aangeduid, onder de kleine man, kan dat plukken snel ontaarden in een asociaal gebeuren en een levensgrote uitnodiging betekenen om hetzij in de sector pruimen een hogere kostendekking te krijgen, hetzij te proberen zoveel mogelijk zwart te rijden en de sector onderhoud te kortwieken met alle nare gevolgen vandien.

Samenvattend kan worden gezegd:

1. Laten we het spel met de pruimen en die andere vruchtenvariëteiten maar stoppen, want op dat terrein dragen alle verkeersmiddelen wel het een en ander bij in de vorm van BTW, loon- en inkomstenbelasting en laven de bezitters van die niet-automobiele verkeersmiddelen zich eveneens aan de overheids-pomp via belastingvrije fiets- en bromfietsvergoedingen en reiskostenvergoedingen. Het enige werkelijk ter zake zijnde onderscheid is, dat de automobilist en met hem de motorrijder wel direct hun bijdragen aan de appels betalen en de fietser en de bromfietser dat niet doen, met dien verstande dat laatstgenoemde nog een heel klein beetje benzine-accijns betaalt, terwijl wel allen op de een of andere manier van de peren mogen genieten.

2. Laten we het daarom simpel houden en het verboden genot van het spelen met fruit beperken tot de appels (in 1974: f. 4,9 mrd.) en de peren (in 1974: f. 3,7 mrd.), wat dan direct grijpbare getallen oplevert. Daarbij zullen we tevens moeten aanvaarden, dat de appels meer opbrengen dan de peren kosten en dat dat surplus mede wordt besteed, zoals de RAI al heeft opgemerkt, voor

openbaar vervoer, waarvoor Dr. Holtgreffe en schrijver dezes beiden medeverantwoordelijkheid dragen. Echter er zal wel voor gewaakt moeten worden, dat het verschil tussen de appels en de peren niet zo groot gaat worden, dat het volkomen onaanvaardbaar wordt. De dreiging van die onaanvaardbaarheid zit nu dik in de lucht, gezien de pogingen van de Nederlandse regering de gans zo te plukken, dat zijn gehele huid meegaat. Of met andere woorden de regering wil de appelopbrengst buiten proporties opvoeren vergeleken met de bezuinigingen op de peren.

3. Laten we ervan bewust zijn dat die auto's, zowel personenauto's als bedrijfswagens, een buitengewone grote portie van onze economie schragen en dat een forse beperkende ingreep in de autosector wel eens kon betekenen het bekende slachten van de kip met de gouden eieren met als consequenties verhoogde werkloosheid — en dat niet alleen in de autobranche — en minder belastinggeld. Fervente autohaters plegen deze kleinigheid gemakshalve over het hoofd te zien.

Concluderende: het spelen met fruit is wel erg leuk, maar veel verder dan te constateren, dat de automobilist meer betaalt dan anderen, zijn we niet gekomen.

Drs. J. G. Th. Linssen

De zakenauto aan de overheidspomp (II)

Met veel belangstelling las ik het artikel „De zakenauto aan de overheids-pomp” van Dr. A. A. I. Holtgreffe in *ESB* van 5 november 1975. De schrijver komt daarin tot een voor ondergetekende verrassende conclusie, namelijk dat de overheid in 1974 f. 0,2 mrd. méér uitgeeft voor het autoverkeer dan ze van de automobilisten ontvangt. Als argument voor deze stelling wordt o.a. aangevoerd, dat de kosten van het zakelijk personenautoverkeer, althans gedeeltelijk van de fiscus worden teruggepakt. De gans wordt niet alleen geplukt, hij plukt ook zijn plukker. Gaarne wil ik bij de door Dr. Holtgreffe gegeven uiteenzetting enkele kritische kanttekeningen plaatsen.

Allereerst een tweetal overwegingen, die een vrij vergaande abstractie van de werkelijkheid zijn, doch naar de mening van ondergetekende van wezenlijk belang om de conclusie van Dr. Holtgreffe in de juiste context te plaatsen.

1. Stel dat de auto, die de overheid kennelijk zoveel geld kost, geheel verdween. De inkomsten in de vorm van motorrijtuigenbelastingen, brandstofaccijnzen enz. zouden dan vervallen. Zouden de extra opbrengsten van openbaar vervoer dit compenseren? De kosten

van de zakelijk (met het openbaar vervoer) gereden kilometers zouden ook aan de fiscus in rekening worden gebracht!

2. Is het niet, althans gedeeltelijk, aan de auto te danken, dat het huidige niveau van doelmatigheid in de maatschappelijke productie is bereikt? Zou een verlaging van de graad van doelmatigheid niet leiden tot een zodanige verlaging van de inkomens (en daarmee van de belastingopbrengsten), dat de auto, aangenomen dat Dr. Holtgreffe's conclusie juist is, per saldo toch maatschappelijke voordelen afwerpt?

De sub 1. en 2. weergegeven overwegingen zijn *niet* als *weerlegging*, doch slechts als *relativering* van Dr. Holtgreffe's conclusie bedoeld. Het hierna volgende punt 3 daarentegen is naar de mening van ondergetekende een *weerlegging* van genoemde conclusie.

3. De schrijver ziet ten aanzien van de fiscale aftrekbaarheid van de zakelijke personenautokosten mijns inziens een niet-onbelangrijk aspect over het hoofd, namelijk de z.g. 20%-regeling. Deze regeling houdt in, dat ondernemers en werknemers met een auto van de werkgever de waarde van het privé-gebruik dienen te fixeren op 20% (in 1973 nog 15%) van de catalogusprijs van de auto. Tegenbewijs is mogelijk. Ongeveer 30% van het aantal kilometers afgelegd door personenauto's in 1973 betrof zakelijk verkeer 1). Onder de veronderstelling dat een auto voor zakelijke doeleinden jaarlijks tweemaal zoveel kilometers rijdt als een niet-zakelijk voertuig, betekent dit dat ca. 15% van de Nederlandse personenauto's wordt gebruikt in uitoefening van bedrijf of beroep. Op basis van 1973 betekent dit ca. 480.000 personenauto's voor zakelijk gebruik 2). Een voorzichtige schatting (hierbij o.a. rekening houdend met genoemd tegenbewijs ten aanzien van de 20%-regeling) voor 1974 lijkt ons ca. 500.000 personenauto's voor zakelijk gebruik. Aansluitend bij Dr. Holtgreffe's veronderstelling, dat deze „over het algemeen duurder” zijn, gaan wij uit van een gemiddelde catalogusprijs van f. 15.000 (incl. BTW) per personenauto. De cataloguswaarde van het zakelijk gebruikte personenautopark is dan $500.000 \times f. 15.000 = f. 7,5$ mrd. In verband met genoemde 20%-regeling betekent dit een toename van het belastbaar inkomen van 20% van f. 7,5 mrd. = f. 1,5 mrd. Rekening houdend met de door Dr. Holtgreffe genoemde marginale belastingquote van 31% betekent dit een belastingopbrengst van $0,31 \times f. 1,5$ mrd. = ca. f. 0,5 mrd.

De conclusie van Dr. Holtgreffe zou daardoor worden dat de overheid in 1974 f. 0,3 mrd. minder uitgeeft voor het autoverkeer dan ze van de automobilisten ontvangt.

C. Horden

De zakenauto aan de overheidspomp (III)

In *ESB* no. 3026 gaat Dr. A. A. I. Holtgreffe, medewerker van de NV Nederlandse Spoorwegen, in op de stelling dat de overheid de automobilist als melkkoe gebruikt. Dieren spelen een belangrijke rol in zijn betoog: koeien, ganzen en pakezels passeren de revue. Wanneer ik de schrijver ook als behorend tot de fauna zou mogen laten figureren, zou het als haan zijn, die echter te vroeg victorie kraait. Als waakzame gans van het kapitaal (op. cit.) wil ik de volgende correcties aanbrenge.

In zijn stuk haalt Dr. Holtgreffe de rekensom van minister Westerterp aan. Deze heeft in zijn antwoord aan Ir. Cornelissen (KVP) gesteld: „Een confrontatie van de inkomsten uit het wegverkeer met de uitgaven ten behoeve van het wegverkeer is principieel onjuist”, om vervolgens zijn eigen standpunt te ondergraven door uitvoerig op deze vergelijking in te gaan. Ook principieel heeft de minister niet helemaal gelijk, wanneer hij ieder verband tussen specifieke heffingen op het wegverkeer en uitgaven t.b.v. dat verkeer afwijst. Afgezien van de z.g. procenten op de motorrijtuigenbelasting (die nu ook voor de aanleg van fietspaden gebruikt gaan worden!), is er nog een heffing die specifiek op auto's drukt en dat alleen in Nederland: de bijzondere verbruiksbelasting op personenauto's. Het is derhalve bepaald geen „algemene heffing”, zoals de minister verder in zijn antwoord zegt. Dat de weggebruikers daarvoor ook wat terug willen hebben, is toch geen onredelijke gedachte.

Terecht volgt Dr. Holtgreffe de minister niet, waar deze de BTW over de bijzondere heffingen buiten beschouwing laat. De BTW op zich draagt inderdaad een algemeen karakter. Wanneer deze echter berekend wordt *over* andere — uitsluitend op het wegverkeer drukende — heffingen, zoals benzine-acijns en bijzondere verbruiksbelasting (belasting over belasting), krijgt dat deel wel degelijk het karakter van een bijzondere heffing. Waar het gaat om het aangeven van de totale *inkomsten* van de Staat uit het autoverkeer is trouwens ook het opvoeren van de totale BTW heel wel verdedigbaar. Dat zou in ieder geval Dr. Holtgreffe moeten doen.

De auteur verwijt de RAI en de minister (bien étonnés enz.), dat ze in hun berekeningen geen rekening houden met de bedragen die de weggebruikers bij de fiscus terughalen. Sprekende voor de RAI kan ik wel zeggen, dat dit op goede gronden niet gebeurt. Natuurlijk drukt het gebruik van auto's in dienst van een onderneming op de resultaten van die onderneming. Het zijn kosten die van invloed zijn op het resultaat en derhalve op de te betalen ven-

nootschapsbelasting. Dat geldt echter voor *alle* kosten die in een onderneming worden gemaakt. Een auto in dienst van een bedrijf heeft in principe geen andere functie dan de telefoon of de schrijfmachine die er gebruikt worden. Al dit soort kosten, ook die van vervoer per trein, worden afgetrokken van het bruto-resultaat vóór vennootschapsbelasting. Zó gezien is alles belastingvrij, het zakelijk autogebruik evengoed als het zakelijk reizen per trein. Zó gezien, zijn de tekorten op de exploitatie van het openbaar vervoer ook hoger dan nu in de begrotingen staat vermeld. Het deel van de reizigersopbrengsten dat zakelijk verkeer betreft, wordt immers — in de visie van Dr. Holtgreffe — weer bij de fiscus teruggehaald.

Wanneer men echter dit soort sommetjes toch wil maken, moet men het wel goed doen. De auteur heeft bij zijn berekening enige posten over het hoofd gezien. Het merendeel van de zakelijke kilometers (17,5 mrd. in zijn opstelling) wordt verreden door auto's op naam van een bedrijf. De meeste daarvan worden ook privé gebruikt. In dat geval moet de berijder — tenzij hij kan aantonen, dat hij niet of vrijwel niet privé rijdt — bij zijn inkomen 20% van de cataloguswaarden bijtellen. Over die 20% (zeker f. 2.500, maar veelal meer) moet 30% tot maximaal 72% inkomstenbelasting worden betaald. Daarnaast dient de onderneming nog eens 10½% BTW af te dragen over deze 20%. Met deze belastingen zijn al gauw enige honderden miljoenen gemoeid, die de fiscus opstrijkt en niet meer in enigerlei vorm teruggeeft. Ook in geval een zakelijk gebruikte auto op naam van de gebruiker is geregistreerd en deze een kilometervergoeding ontvangt, tast de fiscus toe. De onderneming heeft dan weliswaar de mogelijkheid om een deel van de betaalde omzetbelasting terug te verdienen, doch daarmee wordt niet alle betaalde belasting ten volle verrekend.

Mijn conclusies luiden:

- het is onjuist berekeningen uit te voeren, waarin wordt aangegeven wat de autogebruiker van de fiscus „terugkrijgt”, omdat de auto daarbij niet als auto, maar als algemeen productiemiddel fungeert;
- wanneer dit soort berekeningen toch wordt uitgevoerd, moeten alle contraposten erbij ook hierin betrokken worden, het door de auteur genoemde bedrag van f. 1,5 mrd. is in ieder geval onjuist;
- de auteur gaat ervan uit, dat minister Westerterp met zijn opstelling (uitgaven t.b.v. de auto f. 3,7 mrd.) gelijk heeft, hetgeen door de RAI (*RAI* Ac-

1) *Statistisch Zakboek 1974*, blz. 182. „Km-prestatie van het Nederlandse personenautopark”.

2) *Statistisch Zakboek 1974*, blz. 180. „Omvang van het park van motorvoertuigen, bromfietzen en fietsen”.

tueel, 13 februari 1974) is bestreden. Hij toont niet aan, dat de uitgaven de inkomsten overtreffen en geeft derhalve onvoldoende bewijs voor zijn stelling „Van betalen voor nieuwe schaarsten lijkt geen sprake”;

- wanneer men meent, dat de auto thans niet betaald voor zijn maatschappelijke kosten, zal men moeten pogen die kosten te berekenen. In een oordeel over de waarde van de auto voor de samenleving zullen dan ook de maatschappelijke baten betrokken moeten worden.

E. H. Glasius

De zakenauto aan de overheidspomp (IV)

In *ESB* van 5 november 1975 komt de heer Holtgreve tot de conclusie dat de overheid meer aan het autoverkeer uitgeeft dan zij per saldo in de vorm van belastingen op auto's ontvangt. Het komt mij voor dat deze conclusie onvoldoende onderbouwd is. Om dat aan te tonen, ga ik uit van dezelfde veronderstellingen die Holtgreve hanteert.

Als de omvang van het zakelijk autoverkeer 17,5 mrd. kilometers bedroeg zijn de kosten hiervan bij f. 0,25 per km inderdaad te stellen op f. 4,4 mrd. Maar de aftrekbaarheid van die kosten voor de inkomstenbelasting en de vennootschapsbelasting vloeit niet voort uit het feit dat per auto werd gereisd, maar uit de omstandigheid dat de reizen zelf noodzakelijk zijn voor de bedrijfsuitoefening. Althans, dat veronderstellen we. Daaruit volgt dat deze reizen ook gemaakt zouden zijn als de auto niet kon of niet mocht worden gebruikt. Dan zou gereisd zijn met het openbaar vervoer. Dat kost ook geld, en niet zo weinig. En de daardoor veroorzaakte belastingderving zou de overheid zich dus toch altijd moeten getroosten. Het is niet juist dat de fiscus f. 1,5 à f. 1,7 mrd. méér zou ontvangen als er geen auto's waren. Het „terughalen bij de fiscus” zoals H. het noemt, vindt alleen plaats voor zover de autokosten meer bedragen dan die van het openbaar vervoer.

De trein kost ongeveer een dubbeltje per kilometer, trams en bussen gemiddeld veel meer. Ik stel de gemiddelde kosten van het openbaar vervoer op f. 0,12 per km. Passagiers van auto's moeten in het openbaar vervoer apart betalen. Er is dus ook een veronderstelling nodig inzake de gemiddelde bezetting van auto's op uitsluitend zakelijke ritten. Hiervoor neem ik aan de factor 1,2. Indien blijkt dat die factor iets te hoog is, tast dit overigens mijn berekening niet wezenlijk aan.

De kosten van het openbaar vervoer voor zakelijke ritten zijn dan $1,2 \times f. 17,5 \text{ mrd.} \times f. 0,12 = \text{ca. } f. 2,5 \text{ mrd.}$ De ho-

gere kosten, veroorzaakt doordat per auto wordt gereisd, zijn dan f. 4,4 mrd. - f. 2,5 mrd. = f. 1,9 mrd. (Taxikosten heb ik buiten beschouwing gelaten omdat taxi's ook weer bijdragen aan de autobelastingen).

Holtgreve stelt de belastingbesparing op 35 à 40%; ik neem nu 40%, en ik kom dan op f. 0,76 mrd., afgerond f. 0,8 mrd. De rekensom wordt dan verder:

Totale belastinginkomsten op het autoverkeer volgens RAI	f. 5 mrd.
Af: belastingbesparing	f. 0,8 mrd.
Blijft	f. 4,2 mrd.
Totale uitgaven wegverkeer (dus niet alleen voor auto's!)	f. 3,7 mrd.
Verskil ten nadele van de auto, minstens	f. 0,5 mrd.
Verskil met berekening Holtgreve	f. 0,7 mrd.

Ik houd er dan nog geen rekening mee dat het reizen per auto tijd bespaart, tijd die ook in het Nederlandse bedrijfsleven nog altijd geld is. Die tijdsbesparing resulteert in minder loonkosten, meer produktieve uren, dus meer winst en meer belasting!

C. A. van der Beek

Naschrift

Tijdens het schrijven van het artikel „De zakenauto aan de overheidspomp” was ik mij er zeer goed van bewust dat de inhoud aanleiding zou kunnen geven tot kritiek. Die kritiek is dan ook geleverd. De bladen *Autovisie* 1) en de *Autokampioen* 2) hebben in redactionele commentaren flink uitgehaald. De RAI heeft in een brief van E. H. Glasius gereageerd. Ook bevatten de reacties van C. A. van der Beek, Drs. J. G. Th. Linssen en Drs. C. Horden een aantal kritische kanttekeningen bij mijn artikel. Ik zal de punten van kritiek kort vermelden en een eveneens beknopte reactie daarop geven.

- Stel dat de zakelijke kilometers niet per personenauto, maar per openbaar vervoer zouden worden afgelegd dan zou de overheid toch óók belastinggeld moeten derven. De rekensom komt er dan totaal anders uit te zien. *Reactie:* Ik ben uitgegaan van de in 1974 bestaande situatie; dat de uitkomsten van de rekensom veranderen wanneer men veronderstellingen gaat wijzigen is vanzelfsprekend, maar tast de conclusies van mijn berekening niet aan.

- De rijksuitgaven zijn niet f. 3,7 mrd. maar slechts f. 1,5 mrd. De berekening is dus fout. *Reactie:* De RAI zweert inderdaad bij de f. 1,5 mrd. en telt dan niet de uitgaven ten behoeve van de verkeerspolitie en het grootste deel van de uitgaven van lagere overhe-

den aan infrastructuur mee. Ten behoeve van een zuivere vergelijking met de uitgaven aan openbaar vervoer moeten deze posten naar mijn mening echter wél worden meegerekend.

- Ook de kosten van de met het openbaar vervoer afgelegde zakelijke kilometers zijn aftrekbaar. Indien daarop geen soortgelijke berekening zou worden losgelaten als op de personenauto zou het verlies nog groter zijn dan het al is. *Reactie:* Ik heb in mijn artikel ook niet het tegendeel beweerd. Het openbaar vervoer is géén melkkoe, hoe men ook rekent. Mijn conclusie is echter dat de personenauto óók geen melkkoe is.

- Het is principieel onjuist om tegenover de belastingopbrengsten uit het zakelijk autoverkeer het bedrag te zetten waarmee de aanslag zou worden verhoogd als de kosten van dat verkeer niet aftrekbaar zouden zijn. Men zou immers soortelijke redeneringen kunnen opzetten voor elke andere uitgavenpost van een onderneming of zelfstandige. De zakenauto is een middel om winst te maken. *Reactie:* In mijn berekeningen ben ik uitgegaan van de positie van de fiscus in relatie tot de zakenauto. Het vrijwel algemeen geldende principe dat alleen de bruto-winst, verminderd met alle kosten die gemaakt zijn om die winst te realiseren, belastbaar is, leidt in het geval van de zakenauto tot een groot nadelig saldo voor de fiscus. Ik zie niet in wat daar principieel fout aan is. Het zou wel verkeerd zijn om daar zonder meer de conclusie aan te verbinden dat de aftrekpost voor het zakelijk gebruik van de auto dient te vervallen. De overheid kan immers het genoemde saldo best aanvaardbaar vinden. Het beperken van de mogelijkheden van fiscale aftrekbaarheid is overigens als alternatief voor ingrepen in de motorrijtuigenbelasting en de accijns op benzine het overwegen waard.

- Ten onrechte worden de inkomsten in 1975 uit het wegverkeer gesteld tegenover de uitgaven in 1974. *Reactie:* Hier heb ik inderdaad een storende fout gemaakt. Indien echter ook voor de inkomsten de cijfers van 1974 worden gehanteerd (ca. f. 4,5 mrd. in plaats van f. 5 mrd.) wordt het negatieve saldo nog enkele honderden miljoenen guldens groter.

- De inkomsten uit het wegverkeer zijn, als men de betaalde belastingen van de toeleverende bedrijven meetelt vele honderden miljoenen hoger dan in het artikel is genoemd. *Reactie:* Daar staat dan tegenover dat mijn berekening uiterst „conservatief” te noemen is. De gehanteerde 25 cent kosten per autokilometer zijn buitengewoon laag.

- Aan de regeling voor zakenauto's waarbij 20% van de cataloguswaarde

1) *Autovisie*, 22 november 1975.

2) *Autokampioen*, 28 november 1975.

Boeken nieuws

B. de Vries: Loonquote en loonstructuur. H. E. Stenfert Kroese B.V. Leiden, 1975, 216 blz., f. 22,50.

Dit proefschrift, waarop de auteur op 5 juni 1975 aan de VU is gepromoveerd, heeft blijkens de ondertitel betrekking op de „markt- en machtsinvloeden in enkele economische theorieën van de primaire inkomensverdeling”. Deze benadering, waarbij de nadruk valt op de marktvloeden, leidt tot een minder eenzijdige behandeling van het prijsvormingsproces van de factor arbeid dan in vele andere theorieën. De personele verdeling komt wel aan de orde, maar staat toch niet centraal. In navolging van W. Krelle is De Vries van mening, dat als gevolg van het gebrekkige inzicht in de factoren die de verdeling van inkomensverwervende attributen bepalen, de personele verdeling slechts beperkte mogelijkheden biedt voor een economische analyse. Hierbij dient wel in acht te worden genomen dat de studie van Krelle van 1962 dateert. Sindsdien hebben zich belangrijke ontwikkelingen voorgedaan die voor een belangrijk deel hun neerslag hebben gevonden in het recente werk van J. Tinbergen: *Income distribution analysis and policies*.

De Vries doet in het eerste hoofdstuk een naar mijn mening geslaagde poging tot verheldering van de terminologie, door enerzijds de verdeling over produktiefactoren te onderscheiden van die over personen of groepen en anderzijds onderscheid te maken tussen micro- en macro-economische benaderingen. Aldus krijgen de in de literatuur niet altijd

van de auto bij het belastbaar jaarinkomen van de gebruiker moet worden geteld, is ten onrechte geheel voorbijgegaan. *Reactie:* De berekeningen betreffen uitsluitend de autokilometers afgelegd in het zakelijk verkeer (woonwerkverkeer hoort daar niet bij). De 20%-regeling wordt door de fiscus gehanteerd als een benadering van het privé-gebruik van de zakenauto en geldt alleen als de gebruiker zelf niets hoeft te betalen.

Resumerend meen ik dat de conclusies van mijn artikel door de kritiek niet worden aangetast.

A. A. I. Holtgreffe

ondubbelzinnig gehanteerde begrippen personele, functionele en categoriale verdeling een duidelijk afgebakende inhoud. De behandeling van het machtsbegrip lijkt echter minder geslaagd. De definitie van J. A. A. van Doorn, die door De Vries ten onrechte aan W. A. A. M. de Roos wordt toegeschreven, kan weliswaar in navolging van De Roos als een adequate aanduiding van het machtsverschijnsel worden beschouwd, maar voor machtsuitoefening is het m.i. voldoende dat men *meent* dat personen of groepen over een machtsbasis beschikken en is het niet noodzakelijk dat het kan worden aangetoond. Ook tegen het door De Vries gehanteerde begrip „structurele macht” kunnen bezwaren worden ingebracht. Hij verstaat daaronder „positieverschillen die voortspruiten uit de keuze van een bepaalde structuur, zonder dat er binnen die structuur bewust macht wordt uitgeoefend om deze positieverschillen in het leven te roepen” (blz. 20). Maar als er macht wordt uitgeoefend (bijv. als reactie) om de structuur *niet* te veranderen en daardoor de bestaande positieverschillen te handhaven, moet dan niet worden erkend dat in dat geval sprake is van bewuste machtsuitoefening, die in feite structurele macht insluit?

De Vries bespreekt een aantal theorieën van de primaire inkomensverdeling. In hoofdstuk II behandelt hij de neoklassieke theorie, waarbij de nadruk ligt op de Cambridge-discussie. In hoofdstuk III worden enkele theorieën van de personele verdeling besproken, waarbij vier stromingen worden onderscheiden: de theoretisch-statistische school, de theorie van het menselijk kapitaal, de sociologische school en de vraag- en aanbodtheorieën van Tinbergen en Kuipers. Helaas is het al genoemde recente werk van Tinbergen te laat verschenen om nog een plaats te kunnen vinden in De Vries' dissertatie. In hoofdstuk IV worden enkele monopoliegraadtheorieën behandeld.

Geen van de besproken theorieën wordt door De Vries bevredigend geacht. En hoewel sommige onderdelen van de verschillende theorieën bepaald bruikbaar zijn, is De Vries terecht van mening dat het ontbreken van een werkelijke verbinding tussen micro- en macro-economie een ernstig bezwaar is. Zo geven

bijv. de monopoliegraadtheorieën geen antwoord op de vraag waar de extra bestedingen vandaan komen, die bij gelijkblijvende loonsom een onmisbare voorwaarde vormen voor de stijging van de winsten, wanneer het aantal aanbieders kleiner wordt.

In hoofdstuk V wordt dan ook een poging ondernomen tot het leggen van bovengenoemde verbinding. Het gaat dan dus niet alleen om veranderingen in de totale effectieve vraag, maar ook om verschillen tussen ondernemingen en bedrijfstakken in het tempo van de technische vooruitgang, het groeitempo van de markt e.d. Een stijging van de loonquote vindt dan zijn verklaring in wat De Vries noemt „positieve feed-back”. Sterke bedrijven worden steeds sterker, zij kunnen veel investeren in research en ontwikkeling, gericht op nieuwe arbeidsbesparende technieken. Zwakke bedrijven worden daarentegen steeds zwakker; zij kunnen hun prijzen niet verhogen en als die mogelijkheid wel bestaat, hebben zij te leiden onder het proces van produktsubstitutie. Om dit proces af te remmen beveelt De Vries aan de indirecte belastingen zodanig te hanteren, dat de produkten van de sterke bedrijfstakken relatief zwaar worden belast en die van de zwakkere bedrijfstakken relatief licht. Daardoor wordt de prijzenstructuur veranderd ten gunste van de zwakke en ten nadele van de sterke bedrijfstakken, met als gevolg dat deze laatste langzamer groeien, de zwakke bedrijfstakken minder snel inkrimpen en de economische groei geringer wordt. Een oplossing voor het geval van positieverschillen tussen bedrijven kan dat echter niet zijn, terwijl de vraag of de betreffende prijselasticiteiten een dergelijke politiek wel toelaten onbeantwoord blijft.

Aan het slot van zijn boek komt De Vries tot een conclusie die nauw aansluit bij de CPB-studie *Investerings, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen*. Zij houdt in dat het tempo, waarin nieuwe arbeidsplaatsen worden gecreëerd, zal toenemen als de reële loonstijging bij de gemiddelde produktiviteitsstijging achterblijft, terwijl tevens het tempo, waarin oude arbeidsplaatsen verloren gaan, zal afnemen.

De Vries heeft met zijn dissertatie een belangwekkende bijdrage geleverd aan de economische theorie, met name in het nog onvoldoende ontgonnen grensgebied tussen micro- en macro-economische theorieën. De actualiteitswaarde van het boek is in het licht van de jongste miljoenennota nog groter geworden dan op het tijdstip waarop de promotie plaatsvond. De opvatting van De Vries, dat de loonquote als instrument van een beleid gericht op handhaving van voldoende werkgelegenheid op lange termijn zijn betekenis niet heeft verloren, is immers ook terug te vinden in het voorgenomen beleid van het kabinet-Den Uyl.

M. P. van der Hoek

Dit boek bevat de resultaten van een onderzoekprogramma van het Chileense overheidsinstituut ODEPLAN en het Centre for International Studies van MIT, dat werd uitgevoerd in de periode 1968-1970. Het doel van het onderzoek en de publikatie omschrijven de redacteurs in het voorwoord als: het vervaardigen van algemene methodes, die nuttig kunnen zijn voor het inrichten van verdere studies, en het bereiken van op zich zelf staande resultaten, die behulpzaam zouden kunnen zijn bij het begrijpen van de huidige ontwikkelingsproblemen van de Chileense economie.

De vijftien opstellen die zijn opgenomen, zijn geschreven door elf verschillende auteurs, waaronder drie Chileenen. Deze bijdragen zijn in het boek ondergebracht in vijf delen. De delen I en II omvatten vijf hoofdstukken over schaduwrijzen, één over projectbeoordeling in het kader van een macro-model en een theoretisch hoofdstuk in de vorm van notities over de juiste manier van disconteren bij de evaluatie van grote projecten. In het eerste hoofdstuk beschrijven Bacha en Taylor drie verschillende benaderingen voor het berekenen van de schaduwrijzen van buitenlandse valuta: via een programmeringsmodel, via de „opportunity costs” van een dollar en tenslotte een evenwichtswisselkoers die zou gelden in een situatie van vrijhandel. De auteurs kiezen voor de laatste methode. In een ander hoofdstuk schatten dezelfde auteurs op basis van de twee laatstgenoemde benaderingen de schaduwrijzen van buitenlandse valuta voor Chili. In 1962 zou die prijs anderhalf maal de destijds geldende wisselkoers hebben bedragen; een factor, die in 1969 zou zijn gedaald tot 1,25.

De schaduwrijzen voor kapitaal wordt behandeld in twee hoofdstukken. Taylor schat deze prijs met behulp van een programmeringsmodel met optimale groei als doelstelling, waarbij de economie wordt onderverdeeld in twee sectoren; de ene sector maakt producten die internationaal kunnen worden verhandeld en de andere producten waarvoor dat niet het geval is. Taylor berekent aldus een prijs van kapitaal voor Chili van 10%, een prijs die een neiging tot dalen vertoont, over de tijd. Ook een schatting van de schaduwrijzen van kapitaal, maar dan in een micro-economisch kader, wordt gepresenteerd door Bitar en Trivelli. Aan de hand van de balansen van 117 Chileense industriële bedrijven berekenen zij de particuliere en sociale „internal rate of return”. De gemiddelde rentabiliteit bedraagt resp. 10,5 en 15,7%. Beide gemiddelden worden gekenmerkt door een grote spreiding.

Aan de beurt zijn schaduwrijzen

voor arbeid. F. Seton converteert (in navolging van Little en Mirrlees) consumptieve uitgaven, luidende in Chileense *escudos*, in dollarbedragen op basis van „border prices”, wat bij benadering neerkomt op het hanteren van wereldmarktprijzen. Het resultaat van deze conversie wordt gebruikt om de „border price”-inhoud van nominale lonen te bepalen. Van die aldus gewaardeerde looninhoud worden sociale baten, voortvloeiend uit het creëren van één additionele arbeidsplaats, afgetrokken om een schaduwrijzen voor arbeid te bereiken. Setons schattingen zouden een gemiddelde prijs van ca. 60% van de nominale loonvoet impliceren.

In een erg interessant hoofdstuk („Project evaluation within a macroeconomic framework”) introduceren Clark, Foxley en Jul gegevens over een nieuwe sector — corresponderend met een potentieel project — in een statisch lineair programmeringsmodel, met als doelstelling maximale consumptie in het eindjaar. Het model heeft de potentie om dat project te selecteren of af te wijzen in de optimale oplossing. Het behandelde voorbeeld betreft een cellulose-installatie, die inderdaad wordt geselecteerd. De auteurs zijn zich bewust van het probleem van daling van de productie in andere sectoren, als nevenresultaat van het selecteren van het project, wat een sluiting van bestaande bedrijven zou kunnen impliceren. Ten dele als een reactie op dit probleem adviseren zij om een groot aantal projecten simultaan te beoordelen via het model.

De delen III en V, die samen vier opstellen bevatten van de hand van één auteur (Behrman), overlappen elkaar enigszins. Alle opstellen gebruiken regressie-analyse en proberen o.a. de significante rol van het marktmechanisme te benadrukken bij het verklaren van verschillende facetten van de Chileense ontwikkeling. In een eerste opstel wordt een CES-productiefunctie getoetst voor de landbouwsector, waarbij een hoge respons van de productie op factorprijzen wordt gevonden. Een soortgelijke respons wordt aangetroffen in een functie die particuliere investeringen wil verklaren. In een tweede bijdrage laat Behrman zien, dat de mate van benutting van de produktiecapaciteit wordt beïnvloed door variabelen, die de situatie op de markten voor producten en voor produktiefactoren representeren. In een ander hoofdstuk wordt de Chileense inflatie voornamelijk verklaard door de groeivoet van nominale monetaire saldi per hoofd, terwijl niet-monetaire factoren, zoals arbeidslaan, ook een significante rol spelen. Tenslotte wordt de groei van nominale lonen in zeven sectoren hoofdzakelijk verklaard

uit verwachtingen omtrent de stijging van het prijspeil.

Deel IV van het boek, met als titel „International Trade and Development Strategies”, bestaat uit vier nogal uiteenlopende hoofdstukken. Diaz-Alejandro geeft een uitgebreide beschrijving van de economische gemeenschap van de Andes-landen. Taylor beschrijft een toepassing voor Chili van Johansens multi-sectorgroeimodel, met als oogmerk een projectie te maken van de benodigde buitenlandse valuta. Clark en Foxley formuleren een traditioneel lineair programmeringsmodel en berekenen de „trade-offs” tussen een aantal strategische variabelen onder verschillende parametrische variaties. Wellicht de meest interessante bijdrage in dit deel van de studie is die van Bacha over alternatieven in de handelspolitiek. Hij introduceert een landbouw-industriemodell en een onderscheid tussen twee actuele situaties in de ontwikkelingsproblematiek: de ene wordt gekenmerkt door een afwezigheid van restricties op het inkomensniveau en de andere door een voorkeur voor industrialisatie. De auteur slaagt erin om verschillende vormen van handelspolitiek naar aantrekkelijkheid te rangschikken voor beide situaties. De bestudeerde vormen van handelspolitiek zijn: a. vrijhandel; b. partiële imports substitutie; c. autarkie; d. verlaging van tarieven in industrielanden; e. uitvoersubsidies en f. economische integratie. Via een heldere analyse komt de auteur tot de volgende rangschikking in de eerste situatie: a, b en d, e en f, c; bij een voorkeur voor industrialisatie blijkt de volgorde te zijn: d, e en f, c, a en b.

Een algemeen oordeel over het boek is moeilijk te vellen. Methodologisch gezien biedt het interessant materiaal, hoewel de visie op de ontwikkelingsproblematiek en de daarop gebaseerde methoden tamelijk conventioneel zijn. Opmerkelijk is, dat ongeveer de helft van het onderzoekprogramma bestaat uit het bepalen van schaduwrijzen onder een vrijhandelsregime en het gebruik van die prijzen bij het selecteren van projecten. Op zich zelf is dit streven begrijpelijk; er kan immers worden aangevoerd, dat een vrijhandelssituatie leidt tot hogere opbrengsten voor beide handelspartners. De veronderstelling van vrijhandel is echter niet zo realistisch gezien de beperkingen op de bij vrijhandel gewenste inkomensoverdrachten tussen de partners en de aanwezigheid van andere soorten preferenties bij ontwikkelingslanden. De grote problemen inherent aan het vaststellen en continu gebruik van schaduwrijzen komen daar nog bij. Het artikel van Clark c.s. aan het eind van deel II biedt een meer flexibel kader voor het selecteren van projecten *zonder een a priori* vaststellen van schaduwrijzen. Dit lijkt een welkom tegenwicht, dat meer aandacht verdient. Een ander artikel dat er uitspringt in dit opzicht is dat van Bacha over alternatieven in de handelspolitiek.

Volgens het Woord vooraf is dit boek „geschreven met het doel hun die een eerste kennismaking met de economische theorie reeds achter de rug hebben, een inzicht te geven in de monetaire theorie”. Het maakt deel uit van de serie „De moderne economie” die vooral bestemd is voor degenen die zich voorbereiden op het kandidaatsexamen economie of voor een onderwijsakte in de economische wetenschappen.

Het Woord vooraf vermeldt ook dat de auteur bij de bepaling van de te behandelen onderwerpen diepgang en samenhang heeft verkozen boven een meer oppervlakkige bespreking van een groot aantal onderwerpen. Dit betekent dat onder meer weinig of geen aandacht wordt besteed aan de termijnstructuur van de rentestanden, de internationale monetaire problematiek, de monetaire aspecten van fiscale politiek, het verband tussen geld en groei en het vraagstuk van de gelddefinitie. Verder komt de monetaire politiek op verspreide plaatsen ter sprake. Het boek vereist in het algemeen weinig wiskundige en statistische kennis. Uitstekend verzorgd zijn de literatuuroverzichten aan het eind van elk hoofdstuk en het zaken- en namenregister.

De auteur verdeelt zijn onderwerpen in drie groepen. Hoofdstuk 1 gaat over het wezen van het geld, de hoofdstukken 2, 3 en 4 over geldvraag en -aanbod en de laatste vijf hoofdstukken over de interactie tussen de monetaire en reële sector van de economie.

In hoofdstuk 1 („De geldgebruikende samenleving”) behandelt de auteur met name de rol van het geld in twee van zijn drie functies te weten geld als rekeneenheid en als ruilmiddel. Laatstgenoemde functie is gebaseerd op de lage informatie- en transactiekosten die dit activum kenmerken. Illustratief is in dit verband *Visser's* voorbeeld dat in tijden van hyperinflatie het monetaire systeem veelal blijft functioneren, hetgeen betekent dat de voordelen van het geld als ruilmiddel opwegen tegen de reële waardedaling van het geld. Tenslotte wordt al even vooruitgelopen op de behandeling van het transmissiemechanisme, wanneer wordt gewezen op de

verstoringen die geld in de economie kan veroorzaken.

Hoofdstuk 2 is gewijd aan het geldaanbod: „De voorziening in geld en de kredietverlening”. Begonnen wordt met de technieken van de geldvoorziening, zowel van goederengeld (goud) als van fiduciair geld. In de opsomming ontbreekt de geldschepping door girale overschrijvingen van het rijk aan het publiek en de lagere overheid. Uitgebreid komt de aanbodrelatie van geld als produkt van geldmultiplator en basisgeldhoeveelheid aan de orde. Dat gaat op een nogal omslachtige wijze, terwijl op het moment dat het echt interessant begint te worden, nl. bij de invloed van de rentestand en de instrumenten van monetaire politiek op de fracties uit de geldmultiplator die het gedrag van bankwezen en publiek weerspiegelen, formalisatie van het betoogde achterwege blijft. Verder wordt uitvoerig gesproken over het verschil tussen geldscheppende en niet-geldscheppende financiële instellingen.

In de hoofdstukken 3 en 4 komt de geldvraag aan de orde. Traditiegetrouw wordt begonnen met de verkeersvergelijking van Fisher en de Cambridge-vergelijking. De determinanten van de omloopsnelheid worden eerst institutioneel behandeld alvorens gedeeltelijk plaats te maken voor meer economische determinanten waarmee de portefeuille-analyse haar intrede doet. Uiteraard wordt ook aandacht besteed aan de bekende motieven van Keynes om geld aan te houden, waarbij Visser wel wat exacter had kunnen zijn ten aanzien van de veronderstellingen die daarbij worden gemaakt. Hoofdstuk 3 wordt besloten met de introductie van onzekerheid in de inkomenssfeer via een stapsgewijze, in het algemeen nauwkeurige, bespreking van de voorraadtheoretische benadering van de geldvraag. Een tekening zou deze stof sneller toegankelijk kunnen maken. Bovendien maakt logaritmisch differentiëren de afleidingen wat korter.

Hoofdstuk 4 begint met een duidelijke, uitgebreide uiteenzetting van de portefeuillebenadering van de geldvraag in geval van risico in de vermogenssfeer

drage is. Een dergelijke projectie zou ook onmogelijk zijn, omdat hij de binnenkomende kapitaalstroom als exogeen neemt.

Concluderend; voor de academische lezer op zoek naar een boek over methoden van ontwikkelingsplanning en -analyse is deze studie een belangrijke aanwinst. De lezer die denkt wat te vinden over de huidige (of liever vroegere?) ontwikkelingsproblemen van de Chileense economie zal daar weinig van terugkomen.

S. I. Cohen

zowel bij twee als bij meer vermogenstitels. Aangezien de termen convex en concaaf zonder nadere aanduiding niet ondubbelzinnig bepaald zijn, zou een exacte definitie van deze begrippen op zijn plaats zijn. Deze uiterst elegante theorie is overigens wat de macro-economische geldvraag betreft nauwelijks empirisch ontwikkeld, omdat begrippen als risico moeilijk op macro-economisch niveau gekwantificeerd kunnen worden. Wel vindt de theorie op grote schaal toepassing bij de bepaling van optimale effectenportefeuilles. Friedmans bijdrage tot de geldvraag, die daarna aan de orde komt, is gelegen in de empirische uitwerking van de determinanten van de geldvraag als een speciale toepassing van de algemene vraagtheorie. Heel kort wordt stilgestaan bij de vraag of de geldvraagrelatie een stabiele functie is van een beperkt aantal variabelen. Als deze relatie inderdaad stabiel is, kunnen de gevolgen van mutaties in het geldaanbod op de reële sector van de economie worden voorspeld. Het hoofdstuk eindigt met een nuttig overzicht van empirische resultaten van geldvraagstudies.

In de hoofdstukken 5 t/m 8 wordt de interactie tussen de monetaire en de reële sector behandeld ofwel de kanalen waarlangs onevenwichtigheden in de monetaire sector de reële sector beïnvloeden met inbegrip van de bijbehorende terugkoppeling. Begonnen wordt „met een schets van de ontwikkeling van de gedachten hieromtrent in het verleden, voor zover deze relevant kunnen worden geacht voor de huidige opvattingen” (blz. 113). In hoofdstuk 5, getiteld „De kwantiteitstheorie en de transmissiemechanismen”, komt dan ook eerst, als reactie op het mercantilisme, de opkomst van de kwantiteitstheorie aan de orde, welke theorie Visser omschrijft als „ceteris paribus veroorzaakt een verandering van de geldhoeveelheid een proportionele verandering van het prijsniveau” (blz. 117). Zowel de comparatief-statische als de dynamische analyse (Hume, Wicksell, Fisher) krijgt aandacht. Als een soort illustratie volgt dan de Gibsonparadox (de schijnbare tegenstrijdigheid van een positieve correlatie tussen prijs- en renteniveau). Verder presenteert de auteur in dit hoofdstuk nog een beschrijving van het reële kasvoorradeneffect met daarbij aansluitend de opvattingen van Gurley en Shaw en van Pesek en Saving over intern en extern geld, en een nadere uitwerking van het directe en indirecte transmissiemechanisme.

Ook hoofdstuk 6 gaat over de kwantiteitstheorie: „De kwantiteitstheorie: kwalifikaties en tegenwerpingen”. Achtereenvolgens wordt gesproken over de foutieve implicatie als zou de kwantiteitstheorie een prijselasticiteit van de geldvraag van -1 inhouden, de neoklassieke dichotomie, de voorwaarden voor neutraliteit van het geld uitmondend in een betoog over de mogelijkheid van

gedwongen besparingen, het begrip monetair evenwicht en de bekende controverse tussen de Currency- en Banking-School. De schijnbare onverenigbaarheid van de kwantiteitstheorie met de idee van de neoklassieke dichotomie heeft in de loop van de tijd al tot veel misverstanden geleid wat voornamelijk kwam doordat korte- en lange-termijneffecten onvoldoende werden onderscheiden. Eén van de twee manieren waarop Patinkin beide theorieën integreerde was door de introductie van het algemeen prijsniveau als deflator van de kasvoorraden (en van de prijzen van de diverse goederen), waardoor mutaties in het prijsniveau via het reële kasvoorradeneffect de goederenmarkt kunnen beïnvloeden. Terloops zij opgemerkt dat empirisch het reële kasvoorradeneffect tot nu toe nauwelijks van belang is gebleken.

De hoofdstukken 5 en 6 als geheel overziende moeten we constateren dat hetgeen over de diverse deelonderwerpen wordt gezegd in het algemeen wel juist is, maar dat de grote lijn hierin ver te zoeken is. Dit vindt wellicht mede zijn oorzaak in het feit dat in hoofdstuk 5 de behandeling van de kwantiteitstheorie en van het transmissiemechanisme in het algemeen nogal door elkaar loopt en in beide hoofdstukken historische verhandelingen (indeling van de stof naar auteur of school) en probleemgerichte benaderingen (indeling van de stof naar economisch deelgebied) elkaar afwisselen. Bij een eventuele herordening van de stof zouden ook de hoofdstukken 7 en 8, die we nu gaan bespreken, betrokken kunnen worden. Tenslotte nog twee detailopmerkingen. Het is verwarrend dat de geldvraagrelatie in fig. 6.2 anders getekend is dan in fig. 6.1. Verder zou het nuttig zijn op blz. 152 enkele impliciete veronderstellingen, die daarvoor zijn behandeld, te herhalen (volledige anticipatie van toekomstige belastingverplichtingen, intern geld leidt niet tot een reël kasvoorradeneffect als er geen monopoliewinsten worden gemaakt).

Hoofdstuk 7 heet „De Keynesianen en Keynes”. Het IS-LM-model als poging tot integratie van de neoklassieke en de Keynesiaanse denkwijze, enkele effecten van monetaire en fiscale politiek, het Radcliffe-rapport en de herinterpretatie van Keynes (Clower, Leijonhufvud) passeren achtereenvolgens de revue. Bij de bespreking van de monetaire aspecten van een budgettekort van de overheid wijst Visser op de remmende krachten die een vermogens-effect via de geldvraagrelatie kan oproepen. Dat kan evenwel weer teniet worden gedaan door een (niet genoemd) vermogens-effect via de consumptievergelijking. In deze context zou het ook zinvol zijn de noodzaak van het opnemen van een budgetvergelijking van de overheid in macro-economische modellen te illustreren. Uitgaande van een gehele evenwichtssituatie met inbegrip

van evenwicht op het overheidsbudget zal zelfs bij een *éénmalige* stijging van het niveau van de overheidsuitgaven, die (zoals bij Visser) wordt gefinancierd door plaatsing van gevestigde schuld bij het publiek, het evenwicht op het overheidsbudget niet zonder meer worden hersteld. In het algemeen zal na het optreden van bovengenoemde gebeurtenis het snijpunt van de IS- en de LM-curve bij een lager inkomensniveau liggen dan nodig is voor een evenwichtig overheidsbudget, wat inhoudt dat ook in de volgende periode weer een financieringstekort moet worden gedekt.

Hoofdstuk 8 gaat over de opvattingen van „De monetaristen”. Veelal vergelijkt Visser hun mening met die van de Keynesianen. Het is dan ook misleidend pas de laatste paragraaf aan te duiden met „Monetaristen en Keynesianen”. Onder meer komt aan de orde: de vraag of fluctuaties in de autonome bestedingen of in de groeivoet van de geldhoeveelheid de dominerende oorzaak van fluctuaties in het economisch leven zijn, het transmissiemechanisme (met name de invloed van een toename in de geldhoeveelheid op de rente), de invloed van fiscale politiek (o.a. „crowding out”) en monetaire politiek (het optreden van vertragingen, Friedmans vaste geldgroei-regel versus „fine tuning”), het al dan niet stabiel zijn van de private sector. De tegenstellingen tussen beide scholen worden minder uitgewerkt wanneer het over de monetaristische „target and indicator” van monetaire politiek gaat (basishoeveelheid resp. geldhoeveelheid). Erg nuttig is het betoog over de causaliteitskwestie. Als illustratie schenkt Visser aandacht aan de interpretatie van beide scholen van de depressie van 1929-1933.

Het laatste hoofdstuk handelt over „Inflatie”. Hier komt uiteraard ter sprake de bestedings- en kosteninflatie (o.a. de „demand-shift”-inflatie en de indeling van Machlup) en, zeer uitgebreid, de Phillips-curve waarbij gelukkig ook de vaak verwaarloosde lange-termijnaspecten worden genoemd. Tenslotte komen het verband tussen geld en groei en enkele voor- en nadelen van inflatie nog even aan de orde. Vanzelfsprekend moeten sommige inflatietheorieën buiten beschouwing blijven, maar het is toch wel erg merkwaardig dat er hier met geen woord wordt gerept over de monetaire inflatietheorie die gebaseerd is op de kwantiteitstheorie. Daar is natuurlijk in hoofdstuk 5 al het een en ander over gezegd, maar deze oudste inflatietheorie verdient toch zeker ook in dit hoofdstuk een plaats. Vrij recent is de opkomst van de dominante impuls-theorie waarin de nadruk wordt gelegd op het vinden van de belangrijkste factoren die inflatie veroorzaken uit de veelheid van mogelijke factoren die in de literatuur naar voren komen. De monetaristische variant van deze theorie is dat de *groeivoet* van de geldhoeveelheid een dominante invloed

op de inflatievoet (en de groei van de reële productie) heeft. Uit Vissers woorden aan het eind van par. 1.3.3 zouden wij kunnen concluderen dat hij deze opvatting deelt, ook al gaat het ook daar niet over inflatietheorieën. Kortom, ook in andere hoofdstukken wordt impliciet over inflatietheorieën gesproken, die we in hoofdstuk 9 niet meer tegenkomen, hetgeen de minder oplettende lezer gemakkelijk kan ontgaan.

Zoals reeds betoogd heeft Visser bij de bepaling van de te behandelen onderwerpen *diepgang* en samenhang verkozen boven een meer oppervlakkige bespreking van een groter aantal onderwerpen. In hoeverre is hij in zijn opzet geslaagd? De vereiste *diepgang* wordt in het algemeen wel bereikt. De meeste moeite hebben we met de behandeling van het transmissiemechanisme. Enkele elementen uit de postkeynesiaanse „kanalenaanpak” („cost-of-capital”-kanaal, vermogenskanaal, kredietbeschikbaarheid c.q. -rantsoenering) krijgen wel op verschillende plaatsen (o.a. blz. 35 en par. 5.5.5) aandacht, maar in onvoldoende mate. Daarnaast verdienen de ideeën van de Yale-school (met name Tobin) ten aanzien van het transmissiemechanisme een belangrijke plaats in dit boek. Ook op de *samenhang* in het boek is wel wat aan te merken, vooral in de hoofdstukken 5 en 6 en bij de behandeling van de inflatietheorie. Meer aandacht voor de ordening van de stof en de naamgeving van hoofdstukken en paragrafen en hier en daar een wat strakker schrijfwijze zou naar onze mening het boek heel wat aantrekkelijker maken. Daarbij geven we in overweging in hoofdstuk 2 wat meer aandacht aan de theorie van de monetaire politiek te schenken. Genoemde uitbreidingen van de stof zouden eventueel kunnen worden gecompenseerd door weglating van een gedeelte van de portefeuillebenadering van de geldvraag in geval van risico in de vermogenssfeer en door in minder woorden de historische aspecten van de theorieën naar voren te brengen.

Leerboeken op het gebied van de monetaire economie zijn door de snelle ontwikkeling van de theorie in het laatste decennium schaars. Een ieder die het desondanks opbrengt om zo'n boek te schrijven verdient daarom al een compliment. Goede leerboeken zijn uiteraard nog schaarser. Ondanks de gemaakte kritische opmerkingen verdient het grootste deel van dit leerboek ook het predikaat goed, met name de hoofdstukken 1, 3, 4, 7 en 8. De andere hoofdstukken, met name 5 en 6, zijn van mindere kwaliteit. Daarom achten we Vissers boek meer geschikt als naslagwerk bij de bestudering van bepaalde deelonderwerpen (o.a. door de uitstekende literatuuroverzichten) dan als leerboek.

Peter D. van Loo

